

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ŞABAN QULAM OĞLU HÜSEYNOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QRAMMATİK VAHİDLƏRİN
İNKİŞAFI (ŞƏKİLÇİLƏR)**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

Dissertasiya Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi məsləhətçi:

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
həqiqin üzvü

Rəsmi opponentlər:

Cəfər Əsəd oğlu Cəfərov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Çingiz Muxtar oğlu Hüseynzadə
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
müasir Azərbaycan dili şöbəsi

Müdafiə “_27_” _11_ 2015-ci il saat “_”-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2015-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilikdə məlum fikirdir ki, dil dəyişir və inkişaf edir. Dil quruluşundan asılı olaraq qrammatik vahidlərin törəməsi və inkişafı ümumi törəmə və inkişaf nöqtəsində birləşsələr də, onlar hər bir dilin qrammatik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq baş verir. Morfoloji səviyyəsi olan bütün dillər üçün universal xarakter daşıyan leksik vahidlərdən şəkilçilərin törəməsi, onların inteqrasiyası və diferensiallaşması dilin yeni qrammatik elementlərinin yaranması ilə müşayiət olunur. Leksik vahidlərə qoşulmaqla onlar insanın şüurunda mövcud olan fikirlərin kamil, bitkin ifadəsi üçün əvəzsiz xidmət göstərir. Həmin dil vahidlərinin mahiyyəti, təbiəti o zaman tam üzə çıxır ki, dildə onların formalaşması, rolu başqa vahidlərə nisbəti aydınlaşdırılsın. Xüsusilə, leksik vahidlərə nisbətdə şəkilçilərin və ya köməkçi sözlərin nitqin qurulmasında oynadığı rol nitq fəaliyyəti baxımından çox maraqlıdır. Çünki bir sıra leksik vahidlərin şəkilçiyə doğru inkişafı və şəkilçilərdə baş verən inteqrasiya və diferensasiya prosesi insan təfəkküründə baş verən proseslərlə bağlandığından dilin inkişafı məsələsinin obyektiv və subyektiv tərəflərini müəyyənləndirməyə imkan verir.

Dilçilikdə ənənəvi olaraq şəkilçilərin, köməkçi sözlərin morfo-semantikasından sinxron planda geniş bəhs olunur; burada iki məsələ təfərrüatı ilə verilmir:

1. Şəkilçilərin morfosemantikası ilə bağlı genetik baölülük məsələsi.
2. Köməkçi sözlərin inkişaf səviyyəsinə nisbətdə qrammatik mənə məsələsi. Həmin məsələlərin aydınlaşdırılmaması inkişafın müxtəlif pillələrində dayanan həmin vahidlərin yerini düzgün müəyyənləndirməyə imkan vermirdi. Bu da bəzi dil vahidi ilə bağlı funksional reallığa kölgə salırdı. Nəticə etibarlı ilə, bəzi struktur vahidlərin mahiyyəti üzə çıxmırdı. Məsələyə yeni baxış qeyd olunan problemə aydınlıq gətirmək istiqamətində aktualdır.

Nitqimiz nominativ və qrammatik vahidlərin qarşılıqlı təsiri nisbətində qurulur. Əgər nominativ vahidlər konkret və ya mücərrəd əşyaları adlandıırırsa, onlarla bağlı müəyyən fikirlərin ifadəsi isə, qrammatik vahidlərin leksik vahidlərlə birgə fəaliyyəti sayəsində həyata keçirilir. Fikrin ifadəsi zamanı qeyd olunan dil vahidləri tamamlayıcı bir sistem yaradır. Məhz həmin vahidlər arasında harmonik tamamlanmanı yaradan leksik mənaya nisbətdə qrammatik vahidin morfosemantik funksiyasıdır. Bu vəziyyətdə leksik vahid semantik baxımdan nə qədər konkretdirsə,

qrammatik vahidlər bir o qədər ümumi və kateqoriyalıdır. Qrammatik mənə isə nə vaxtsa mövcud olmuş leksik mənənin ümumiləşməsi, abstrakt forması olmaqla genetik varisliyə əsaslanır. Məhz qrammatik vahidlərin fəaliyyət dairəsi də həmin bazaya əsasən təzahür edir. Bu mənada, qrammatik mənə anlayışının funksional baxımdan düzgün təhlili, onların ifadə vasitələrinin inkişafın müxtəlif mərhələlərində olması, inkişaf bazası, ən nəhayət, qrammatik mənənin mənbəyi məsələsinin aydınlaşdırılması hər iki dil vahidlərinin qarşılıqlı təsiri və onların nisbəti cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Qrammatik vahid və qrammatik mənə məsələsinin həmin kontekst daxilində tədqiq olunması dilin strukturunda fəal rol oynayan vahidlərin zənginləşməsi, təkmilləşməsi baxımından aktualdır.

Dildə istər leksik, istərsə də qrammatik vahidlər arasında çoxfunksiyalılıq tez-tez təsadüf olunan hadisədir. Ancaq qrammatik vahidlərin çoxfunksiyalılığı leksik vahidlərdəkindən səciyyəvi əhəmiyyətləri ilə fərqlənərək dilin morfoloji sistemində bitkinlik-tamlıq yaradır. Belə vahidlərin funksiyası, morfoloji sistemdəki yeri barədə normativ qrammatikamızda bəzən fərqli fikirlərlə rastlaşırıq. Həmin morfemlərə tarixilik baxımından yanaşsın onların inkişaf istiqamətinin ümumi mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, dildəki inkişafın ümumi sisteminin müəyyənləşməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məhz bu istiqamətli tədqiqatlar çoxfunksiyalılıq, onun mahiyyəti, törəmə səbəbləri və onların istiqaməti barədə müfəssəl təəssürlər yaradır. Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində zaman, feli sifət və feli bağlama şəkildə, ismin məkani hal və zərfdüzəldici şəkildə və s. barədəki fikirləri tipoloji cəhətdən öyrənmək baxımından da aktualdır. Məsələnin belə qoyuluşu müxtəlif sistemli dillərdə eyni prosesin gətirdiyi deməyə imkan verdiyindən şəkildə üzrə baş verən müxtəlif istiqamətli proseslərin iniversal xarakterini müəyyənləşdirmək nəzəri baxımdan aktualıq kəsb edir.

Dil ierarxik sistemə malikdir. İerarxiyanın mahiyyətində müxtəlif dil səviyyələrinin qarşılıqlı nisbəti dayanır. Həmin nisbətə əsas təşkilədiçi faktorları funksional baxımdan əks qütblərdə dayanan leksik və qrammatik vahidlərdir. Əgər ilkin qrammatik vahidlərin leksik vahidlərdən törəndiyini müəyyənləşdirmək üçün belə bir fundamental tədqiqat edirsə, bu, bir çox dünya dillərində gedən həmin prosesin inkişaf trayektoriyasını, onun müxtəlif parametrlərini müəyyənləşdirmək üçün tutarlı elmi-nəzəri faktlar vermək cəhətdən aktualdır. Digər tərəfdən, nominativ vahidlərlə müqayisədə qrammatik-abstrakt vahidlərin (şəkildə, köməkçi sözlərin) törəmə olması leksik mənənin isə abstrakt formada həmin

vahidin morfosemantikasına çevrilməsi kimi ciddi, universal xarakter daşıyan məsələnin tədqiqi dil mexanizminin öyrənilməsi istiqamətində aktualdır.

Dilin mexanizmi dinamik sistemdir. Əvvəldə dediyimiz kimi, dinamikanın əsasında nominativ və qrammatik vahidlərin fəaliyyəti, onların qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri dayanır. Təsir hər bir dil vahidində onun funksiyası aspektində stimula ola bilər. Stimul leksik səviyyədə yeni nominativ vahidlərin yaranmasına, törəməsinə başlanğıc verərsə, morfoloji səviyyədə bir tərəfdən funksional cəhətdən şəkilçi differensiallaşması, digər tərəfdən isə onların inteqrasiyasına meydan verir. Həmin proseslərin kəşşmə nöqtəsi yeni morfemlərin meydana gəlməsi ilə səciyyələnir. Deməli, stimula dilin müəyyən səviyyələrində törəmə faktoru ilə xarakterizə oluna bilər. Bu mənada, morfoloji struktura daxil olan elementlərin törəməsi mühitinə, onların funksional şəffaflıq qazanmasına dilin hərəkəti aspektində baxmaq dilin dinamikasının bütün parametrlərini düzgün anlamaq çərçivəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dilin dinamikası şüur faktorudur. Dildə baş verən hər hansı törəmə hadisəsi insanın əqli inkişafının nəticəsi olub xarici reaksiyalara cavab kontekstində ünsiyyət fəaliyyətinin optimal təzahüründən irəli gəlir. Həmin məsələyə baxış, onun qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi psixolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən aktualdır.

Qrammatik vahidlərin – köməkçi sözlərin və şəkilçilərin dərindən öyrənilməsi tərcümə zamanı və başqa dillərin öyrənilməsi xüsusunda çox vacib məsələ kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin məsələləri nəzərdə tutaraq deyə bilərik ki, tədqiq olunan məsələlər praktik baxımdan aktualdır.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqatın əsas tədqiqat obyektı Müasir Azərbaycan ədəbi dilidir. Faktların təhlili zamanı yardımçı material kimi türk dilləri faktlarına müraciət edilməsi tədqiqat obyektinin düzgün və hərtərəfli öyrənilməsinə imkanlar açmışdır.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycan dilində köməkçi və şəkilçi morfemlərin formalaşmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi dilin ümumi inkişafı kontekstində onun əsas vahidlərindən olan ilkin köməkçi morfemlərin törəməsi, diferensiallaşması və inteqrallaşması prosesinin ümumi inkişaf xəttini aydınlaşdırmaq, onun ümumi sistemini müəyyənləşdirmək və bu prosesin mühüm parametrlərini ayırd etməkdən ibarət olmaqla yuxarıda qeyd etdiyimiz qrammatik vahidlərin inkişafı xüsusunda

dilin struktur və sistem inkişafının əsas istiqamətləri və prinsiplərini tədqiq edib üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

A) İlk qrammatik vahidlərin törəməsi istiqamətində:

- Bəzi sözlərdə məna ümumiləşməsinin, abstraksiyanın əsas xüsusiyyətlərini və həmin sözlərin dildə mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi;
- Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid istiqamətində inkişaf zamanı məna məsələsi, ilkin qrammatik mənənin təbiəti və onun situativliyinin təhlili;

- Keçid prosesində funksional fərqlənmələr və onların dildə möhkəmlənməsi məsələsinin izahı;

- Aralıq qrammatikləşmə mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərinin və bu mərhələdən şəkilçilərə keçidin əsas proseslərinin şərhı;

- Şəkilçilərə keçid yolları və onların əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- Qrammatik vahidlərdə morfosematikanın inkişafı və onun möhkəmlənməsi probleminin təhlili;

- Tam qrammatikləşmə və onun əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılıb üzə çıxarılması;

B) Şəkilçilərin diferensiallaşması istiqamətində:

- Şəkilçilərdə diferensiallaşma prosesinin ümumi nəzəri bazasının müəyyənləşdirilməsi;

- Diferensiallaşma bazasının, sinkretik qrammatik vahidlərdə funksional ayrılımların qanunauyğunluğunun şərhı;

- Konvension diferensiallaşmanın əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

C) Şəkilçilərin inteqrasiyası istiqamətində:

- İnteqrasiya prosesinin inkişaf faktoru kimi;

- Şəkilçilərin inteqrasiyasında məna məsələsi və inteqrasiyanın növlərinin şərhı;

- Fonetika xüsusiyyətlər kimi mühüm problemlərin aydınlaşdırılması bir vəzifə kimi qarşıda durmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı və bu mövzunun tədqiqat metodunun düzgün müəyyənləşdirilməsi nəticə etibarlı ilə aşağıdakı yeniliklərlə müşayət olunmuşdur.

İlk dəfədir ki, dilçiliyimizdə, eləcə də türkologiyada qrammatik vahidlərin (şəkilçilərin) inkişafı ilə bağlı sistemli tədqiqat aparılmışdır. Həmin tədqiqatın nəticəsi kimi qrammatik vahidlərin inkişafının ümumi

sistemi düsturlaşdırılmışdır. Bu xüsusda leksik vahidlərlə qrammatik vahidlərin nisbəti, onların funksional baxımdan fərqləri və nominativlikdən qrammatikliyə keçid yolları ilk dəfədir ki, qrammatik vahidlərin ümumi inkişafı kontekstində öyrənilir.

Tədqiqat zamanı ilk dəfədir ki, qrammatik vahidlərin pilləli inkişafı, onların morfosemantik cəhətdən mlotivləşməsi, habelə qrammatik mənalarının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq onların qrammatik sistemdə yeri məsələsi geniş şəkildə dilin inkişafı fonunda izah olunur.

Dilimizdə şəkilçilərin çoxalma yollarından biri kimi funksional diferensiallaşma ilk dəfədir ki, əsaslı şəkildə tədqiq olunur. İlk sinkretik qrammatik vahidin diferensiallaşması, onların müxtəlif istiqamətlərdəki inkişafı və differensiallaşmanın ümumi türk və Azərbaycan dili kontekstində təhlili, nitq hissələri daxilində keçid proseslərinin-konversiyanın yeni formant törətmə xüsusiyyəti ilk dəfədir ki,şəkilçilərin genezisi çərçivəsində aydınlaşdırılır.

Şəkilçilərin inteqrasiyası,inteqrasiya olunmuş formantların qovuşma prosesində bir-birinə təsiri, qovuşma səviyyəsi, morfosemantik mərkəz və onun inkişafı dilçiliyimizdə ilk dəfədir ki, tədqiq olunur.

Qrammatik vahidlər vahid bir sistemə daxildir və onlar da həmin sistemin daxilində törəyir, inkişaf edir və zənginləşir. Həmin sistem ümumi dil sisteminin tərkib hissəsi olmaqla daxili qanunauyğunluğa malikdir. Bu qanunauyğunluq da sistem təşkil edən struktur elementlərinə görə mövcuddur. Bu mənada, həmin problemin öyrənilməsi ilə ilk dəfədir ki, sistem və struktur nisbətində formantların-dilin struktur elementlərinin inkişafı tədqiq olunur.

Aparılan tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

1.Türk dilləri iltisacı quruluşa sonradan keçmişdir; bundan əvvəl o amorf quruluşa malik olmuşdur;

2.Amorf quruluşa- iltisacılıyə keçid üçün ilkin stimulu kömkçi sözlər vermişdir;

3.Türk dillərində ilkin morfoloji əlamətlərin – şəkilçilərin meydana gəlməsi yavaş-yavaş amorf quruluşu sıxışdırmış, dildə yeni quruluş- struktura təkan vermişdir;

4.İltisacı quruluşlu dillərdə şəkilçilərin funksional diferensiallaşması və inteqrasiyası amorf quruluşunun içində meydana gələn ilkin şəkilçilərin yaranmasından sonrakı prosesdir;

5.İlkin şəkilçilərin morfosemantikasını törəndiyi köməkçi sözün ümumi mənası, köməkçi sözlərin ümumi mənası isə onların törəndiyi müstəqil leksik vahidlərin semantikasını ilə bağlıdır;

6.Müstəqil mənalı sözlə şəkilçilər arasında birləşdirici, əlaqələndirici vahid köməkçi sözlərdir;

7.Qrammatik vahidlər – şəkilçilər daxili leksikonda müstəqil şəkilçə deyil, aid olduğu və götürüldüyü sözlə birgə, bir obraz şəklində saxlanılır;

8.Şəkilçi dilin morfoloji quruluşu ilə bağlı vahid olsa da,daxili leksikon vahidi deyil.

Tədqiqatın əsas nəzəri mənbəyi Azərbaycan dilçiliyinin, türkologiyasının son elmi nəzəri materiallarıdır. Lakin tədqiqatın ciddiliyi və əhatəliliyinin tələbləri ilə əlaqədar olaraq Avropa dilçiliyinin, dilçilik məktəblərinin son elmi nailiyyətlərindən elmi-nəzəri baza kimi səmərəli şəkildə faydalanılmış, tədqiqata cəlb olunan faktların linqvistik nöqteyi-nəzərdən elmi təhlilinə səy edilmişdir

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqatda, əsasən, müqayisəli, tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Sinxron və diaxron aspektdə faktlara yanaşma zamanı onların qarşılıqlı nisbəti gözlənilməklə müasir dil faktlarının dialektik inkişaf xəttini müəyyənləşdirmək üçün qohum və qohum olmayan dil faktları müqayisəyə cəlb olunmuş və həmin faktların bəziləri tarixi-müqayisəli metodun süzgəcindən keçirilmişdir. Tədqiqat metodları elədir ki, qeyd olunan iki aspekt iş prosesində biri digərini faktlarla təmin edir, tamamlayır, düzgün elmi nəticələrin çıxarılmasına yardım edir. Faktların təhlili zamanı tədqiqat metodlarının gücündən tam və məqsədyönlü istifadə tədqiqatın səmərəliliyinə yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat leksikoqrafiya, tərcümə işlərində, habelə ümumtəhsil və ali məktəblər üzrə Azərbaycan dili dərslisinin hazırlanmasında əməli əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiq olunan problem təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də, türkologiyada mühüm nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmalar sayəsində qrammatik vahidlərin inkişafının ümumi mənzərəsi yaradılmaqla dilçilikdə, müxtəlif funksiyalı şəkilçilər arasında keçid prosesləri, qrammatik münasibətlər və qrammatik məna və s. kimi vacib məsələlərin öyrənilməsi dilin morfoloji sisteminin formalaşması və inkişafı planında nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Türkologiyada belə bir fikir mövcuddur ki, türk dillərində iltisqi quruluş tarixən bundan əvvəl mövcud olan amorf quruluşdan törəmişdir. Fərziyyə səviyyəsində mövcud olan bu fikir təqdim olunan tədqiqat işinin nəticələri ilə müəyyən qədər də möhkəmləndirilmişdir.

Ünsiyyət vasitəsi olan dilin kommunikativ funksiyası nominativ vahidlərlə qrammatik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri əsasında qurulduğundan qeyd olunan tədqiqat dilin funksiyası aspektində qrammatika nəzəriyyəsini mühüm nəzəri faktlarla zənginləşdirir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin Azərbaycanda və xaricdə çap edilmiş 30 məqaləsində və bir monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş (işin ümumi səciyyəsi), dörd fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi, elmi yeniliyi, metodoloji əsasları, nəzəri və təcrubi əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

“**Azərbaycan dilində ilkin şəkilçilərin törəməsi**” adlı birinci fəsilə Türk dillərində ilkin şəkilçilərin meydana gəlməsinin modeli verilmişdir; kontekstual desemantizasiyadan başlayaraq şəkilçilərə keçidə qədərki inkişaf prosesi təhlil olunmuşdur. Bu prosesin inkişaf mərhələləri, onların spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakı yarımbaşlıqlarda öz ifadəsini tapmışdır:

1.1 Bəzi leksin vahidlərin desemantikləşməsi qrammatik istiqamətli inkişaf kimi. Problemin tədqiqi tarixi

Sözün desemantikləşməyə uğrayaraq budaq morfemə çevrilməsi məsələsi dilçiliyin mühüm problemlərindən biridir. Dildə baş verən müxtəlif istiqamətli proseslərə dilin dialektikası fonunda yanaşılındı bu problemin dilin müxtəlif yaruslarına ciddi təsir etdiyi yəqin olunur. Belə mühüm məsələ təkcə türkologiyada deyil, Hind-Avropa dilçiliyində də əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Lakin istər türkologiyada, istərsə də, hind-Avropa dilçiliyində qrammatikləşmə məsələsinə ayrıca məqalələr həsr edilmiş, bəzən də müxtəlif münasibətlərlə dissertasiyaların müvafiq səhifələrində yer verilmişdir. Bu da sistemli səciyyə daşmadığından qrammatikləşmə prosesinin tam mənzərəsini yaratmağa imkan

verməmişdir. Lakin XIX əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı dilçilərin bu barədəki fikirlərini nəzərdən keçirib mövcud konkret faktlar əsasında nəzəri mülahizələr söyləmək mümkündür.

Bu barədəki fikirlərin xülasəsi əsasında leksik vahidlərin qrammatikləşməsi probleminin ümumi mənzərəsini yaratmaq məqsədi ilə həmin fikirləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirək.

XIX əsrdə gənc qrammatiklərin tarixi xidmətlərindən biri ondan ibarət oldu ki, onlar dilə inkişafda olan, təkmilləşən, sadədən mürəkkəbə doğru hərəkətdə olan bir mövcudluq kimi baxdılar. Təbiidir ki, bu vaxt onlar leksik vahidlərdən qrammatiklərə doğru inkişafını görə bildilər. XIX əsr dilçiliyi üçün bu böyük müvəffəqiyyət idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Ural-Altay nəzəriyyəsinin yaranması ilə bağlı bir çox problemlərə müxtəlif tərəflərdən baxılmağa başlandı; faktlar üzləşdirildi. Bunların nəticəsi olaraq qrammatikləşmə probleminin həm fin-uqor, həm də türk dilləri üzrə müştərək xüsusiyyətləri müəyyənləşdi. Bəzi leksik vahidlərin qrammatik istiqamətdə inkişafı ilə bağlı ilk tutarlı şərh Polivanovun 1922-ci ildə Daşkənddə “Наука и просвещение” jurnalında çıxan “О грамматизации” məqaləsidir.

XX əsrin 60-70-ci illərində bu məsələyə maraq artsa da, həmin problemlə bağlı yeni tədqiqat əsərləri meydana çıxsa da, qrammatikləşmə ilə bağlı prosesin izahına elə də ciddi yenilik gətirilmədi.

Görkəmli sovet türkoloqu N.K.Dmitriyev¹ 1937-ci ildə bir çox adların qrammatikləşməsindən bəhs etmiş, köməkçi adların müstəqil mənalı isimlərdən törəndiyini və müvəqqəti qrammatik münasibət bildirdiyini qeyd etməklə o, bu məsələyə bir çox türkoloqları da cəlb etmiş və “Кумык дилинин грамматикасы”² adlı əsərində bunu daha da dərinləşdirmişdir.

Bu xüsusda M.Orazo³, M.M.Tekuyev⁴ və Almamatov Tursunqulun⁵ və digərlərinin tədqiqat işləri qeyd oluna bilər.

¹ Служебные имена в турецком языке. Сов.языкознание. Часть 1, М.Л., 1937, с. 132-149.

² Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. Морфологическое развитие слов. 1940, с. 50-59.

³ Служебные имена в тюркских языках. Ташкент 1970 (док.дисс.).

⁴ Сложные глаголы (деепричастие с вспомогательным глаголом) в Карачаво-Балкарском языке в сравнительном. М., 1973, автореф.канд.дисс.

⁵ А.Турсунгулу. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. Канд.дисс., М., 1978.

Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi bəzi türkoloqlar, xüsusilə A.M.Şerbak⁶ da qrammatikləşən fellərin səciyyəvi əlamətlərini göstərir, həmin fellərin leksik mənalarını itirməsini qrammatik şəraitlə əlaqələndirir.

Türk dillərində qrammatikləşmənin fonetik cəhəti ilə A.Rüstəmov məşğul olmuşdur.⁷ O, qeyd edir ki, köməkçi sözləri şəkilçilərdən fərqləndirmək üçün semantik-qrammatik əlamətlərlə deyil, yalnız fonetik xüsusiyyətlərlə fərqləndirmək olar.

Polivanovun məqaləsindən sonra qrammatikləşmə məsələsinə həsr edilmiş ən güclü əsər A.N.Baskakovun “Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfoloqiyası” kitabında verilən “İltisəqiləşmə mexanizmi və müstəqil sözlərin qrammatikləşməsi prosesləri” məqaləsidir.⁸ Müəllif qrammatikləşmə prosesinin ümumi istiqamətini belə göstərir:

Müstəqil söz-köməkçi söz-şəkilçi.

1.2. Türk dillərində ilkin şəkilçilərin törəməsini. Bu prosesi aşağıdakı mərhələlər şəklində təsəvvür etmək olar:

I mərhələ.

Leksik vahidin ilkin qrammatikləşməsi, sözlərin kontekstdən asılı olaraq qrammatik mənə bildirməsidir. Söz zəngin mənə potensialına malik olmazsa, mənə ümumiləşməsinə məruz qalmaz, mənə ümumiləşməsi olmazsa, qrammatikləşmə prosesi olmaz.

Leksik vahidin qrammatikləşməsi prosesdir, tarixi inkişafın müəyyən bir dövrünü əhatə edir; proses bir sıra dil vahidlərinin tam qrammatiklik səviyyəsinə qədər dolğunlaşması ilə səciyyələndiyi kimi, yeni yaranma - başlanğıc mərhələsi ilə də əlaqədardır. Deməli, həmin akt davamlılığı və təkamüldə olması ilə səciyyələnmə bilər. Hər bir prosesin başlanğıcı və nəticəsi olduğu kimi, qrammatikləşmə prosesinin də mənbəyi və son nəticəsi var. Başlanğıcdan sona qədərki prosesi qrammatik vahidlərin-şəkilçilərin formalaşma tarixi kimi qəbul olunur.

⁶ Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), с. 14-20. «Наука». Л., 1977. «Элементарные морфологические единицы и способы выражения грамматических значений».

⁷ а) Фонетические признаки грамматизации и аффигования слов в тюркских языках. с. 174-175. Всесоюз.тюрк.конф., с. 27-29, 1976. Проб.советской тюркологии. Алма-Ата 1980.

б) Фонетические признаки и гр-зации и аффигования слов в языках с фиксированным ударением. Тез.док., VI науч.конф.проф. и препод.состава рус.языка и литературы. Ташкент, 1969.

⁸ А.Н.Баскаков. Историко-типологическая грамматика тюркских языков. М., 1979, Изд., Наука, с. 68-71.

Mövcud elmi-nəzəri faktları nəzərə alaraq qrammatikləşmə problemini ayrı-ayrı dil vahidlərinin etimoloji tədqiqi zəminində yox, proses şəklində öyrənəcəyik. Məsələnin belə qoyuluşu bizə imkan verir ki, qeyd etdiyimiz prosesi şərti olaraq mərhələlərə bölək və mərhələlər üzrə səciyyəvi cəhətləri nəzərdən keçirək.

Tədqiqat zamanı qrammatikləşmə zəminində qrammatik vahidlərin inkişafı müasir dil faktlarından keçmişə doğru prinsipi ilə qurulur; ilkin qrammatikləşmə prosesi konkret olsun deyər müasir dil faktlarında əsaslandırılır. Çünki bu model tarixən dilin strukturunu lazımi qrammatik vahidlərlə təchiz edən bir mexanizmə malik olmuşdur və indi də mövcuddur.

İlkin qrammatikləşən vahidlər üçün dildə konkret sxem tətbiq etmək mümkün deyil, çünki həmin proses müəyyən qədər çoxtərəfli səciyyə daşıyır və onu vahid bir sxemə gətirmək mümkün deyil. Məhz buna görə də tədqiqat prosesi mərhələlər şəklində aparılır.

İlkin mərhələdə qrammatikləşməyə o morfemlər məruz qalır ki, onlar leksik baxımdan zəngin semantik struktura malikdir. Həmin leksemlər dilin potensial vahidləri sayılır. Potensiya mücərrəd anlayış deyil. Praktiki olaraq onu dərk etmək üçün getmək, düşmək, qalmaq, çıxmaq, baş, üst, üz, yol və s. leksik vahidlərin dilimizdə mövcud olan mənalarını nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi adlar, semantik boşalmalara məruz qalmış fellər bu mərhələyə daxildir. Onların qrammatik mənası müvəqqəti xarakter daşıyır və müxtəlif qrammatik münasibətlər səviyyəsindədir.

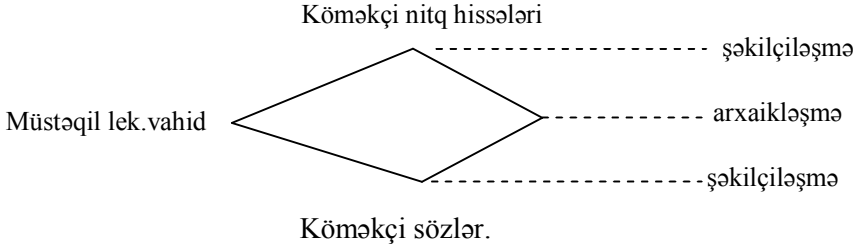
II mərhələ:

Bu mərhələdə ilkin formul əsasında formalaşan köməkçi nitq hissələrinin və digər köməkçi sözlərin qrammatik mənası daimidir. Leksik vahidlə omonim səviyyəsindədir; çox vaxt şəkilçilərə keçid mərhələsinə yaxınlaşması ilə səciyyəələnir, qrammatik məna dildə möhkəmlənmiş və sərbəst xarakter daşıyır. Şərti olaraq həmin qrammatik mənanı qrammatik əlaqə adlandırma bilirik. Buraya ol, et, elə və s. köməkçi fellərin, habelə tərz birləşməsi yaradan köməkçi get, qal, dur və bu cür digər fellərin qrammatik mənasını buraya əlavə edə bilirik.

III mərhələ:

Bu mərhələ şəkilçiləşmə mərhələsi sayılır. Qrammatik məna bu mərhələdə tam və şəffafdır.

Qrammatikləşmə sxemini belə təsəvvür edirik:

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dil ailələrində qrammatikləşmə prosesi özünəməxsus şəkildə gedir. Məsələn: roman və german dillərində sözünü, ön qoşma və artikllərin olması qrammatikləşmə prosesinin həmin dillər üçün özünəməxsusluğunu şərtləndirir.

1.3. İlkin şəkilçilərin törəməsinin ilkin faktorları.

İlkin qrammatikləşmə mərhələsində sözün potensialının rolu. İlkin qrammatikləşmə mərhələsində sözün potensialının rolu və sözün semantikasında gedən müxtəlif istiqamətli proseslər dilin funksiyası ilə bağlı olub dil vahidlərinin potensialını reallaşdırır. Dil vahidlərinin, sözlərin potensialı dedikdə sözlərin maksimum semantik imkanları nəzərdə tutulur.

Bu prosesdə məna ümumiləşməsinin xüsusi rolu vardır. Məna ümumiləşməsi mövcud semantik struktur əsasında mənalardan bir koordinatda kəşifməsi nöqtəsi və ya fokusudur. Fokus şərti anlayışdır və semantik struktur əsasında bütün mənalardan keçən, onları birləşdirən ümumi xətdir.

Məna ümumiləşməsi dilin leksik səviyyəsində mövcud şəraitdən asılı olaraq baş verən mürəkkəb prosesdir. Eyni zamanda qeyd olunan proses leksika ilə morfologiya arasındakı sıx əlaqənin təzahürü kimi özünü göstərir.

Əlaqələr müxtəlif ola bilər. Söhbət yaruslararası əlaqələrdən birinin digəri ilə mövcud əlaqə əsasında zənginləşməsindən gedir.

Dildə bir-birindən təcrid olunmuş proses yoxdur: hansı nöqtədə isə, onlar əlaqələnir, kəşifir. Ona görə də dil, bütöv bir sistemdir və dildə baş verən həmin tipli proseslər bu aspektdə öyrənilməlidir.

Adların qrammatikləşməsi. Köməkçi adlar, onların nitq hissələri içərisində yeri, məsələsi dilçiliyimizdə mübahisəlidir. Köməkçi adlarda həm isim, həm də qoşma xüsusiyyətlərinin olması və qrammatik funksiya yerinə yetirməsi onları müxtəlif cür təsnif etməyə səbəb olmuşdur.

Köməkçi adları təyin etmək üçün vahid bir ölçü tətbiq etmək çətinidir. Kontekstlə bağlı olaraq həmin dil vahidlərinin semantik cəhətlərinə fikir verməklə bunu müəyyənləşdirmək olur. Bəzən isə qeyd olunan dil vahidlərinin fakültativ funksiyası çoxmənəlilik içərisində qarışdırılır, onların sərhədini tam müəyyənləşdirmək mümkün olmur, hətta məna ümumiləşməsinə inkar etmək üçün mübahisə etmək də olur. Başqa dillərə tərcümə zamanı həmin morfemlərin qarşılığı kimi köməkçi vahidlərdən istifadə olunur. Bu tərcümə praktikası ilə bağlıdır.

İlkin qrammatikləşmə mərhələsində qrammatik şərait və morfoloji əlamətlərin rolu. Qrammatikləşmə prosesində abstraksiya mühüm rol oynadığı kimi, qrammatik şəraitin də xüsusi mövqeyi vardır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, köməkçi adlar morfoloji yolla deyil, leksik desemantikləşmə yolu ilə qrammatikləşir.

Fellərdə semantik boşalmalar. Fellər çoxmənəliliyə meyl edən bir nitq hissəsi olduğundan onlarda qrammatikləşmə zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Çoxmənəlilik ilkin mənadan müxtəlif səviyyələrdə uzaqlaşmaqla səciyyəlidirsə, qrammatikləşmə isə leksik mənənin itirilməsi ilə bağlıdır. Bu mənada, çoxmənəlilik ilə qrammatikləşməni eyniləşdirmək olmaz. Fellərdə ilkin qrammatikləşmə semantik boşalmalar, istiqamətində gedir. Semantik boşalmaların bir qismi frazeoloji birləşmələrdə II komponentinin məna yükünü itirməsi-köməkçi sözə çevrilməsi, ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmənin feli birləşmələrə çevrilməsi ilə müşahidə olunur.

Məs.: yorğun düşmək, xəstə düşmək, arıq düşmək, elçi düşmək və s.

1. Uşaq olma, yeməyinə korluq versən, zəif düşərsən (İ.Hüseynov).

2. Azərbaycanın o qədər sərvəti var ki, mən bilet almamaqla kasıb düşəcəyəm (Q.Xəlilov)?

F.A.Qəniyev bununla əlaqədar yazır: “Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrin mürəkkəb sözlərə keçidi ifadəliliyin- ekspresiyanın tədricən silinməsi yolu ilə baş verir. Bədiiliyin tam itirilməsi onların mürəkkəb sözlərə keçməsinə şərtləndirir”⁹.

Əgər «düşmək» feli əşyanın yerə düşməsinə bildirirsə, o, «zəif düş» (mək) və «arıq düş» (mək) sözlərində «olmaq» köməkçi felin funksiyasına yaxın məna ifadə edir. Əgər «zəif düş» (mək) və «kasıb düş» (mək) əvəzinə «zəif olmaq» və «kasıb olmaq» desək, ciddi məna fərqi meydana

⁹ Ф.А.Ганиев. Образование сложных слов в татарском языке. М., Наука, 1982, с. 34.

gəlməz, lakin «düşmək» felinin semantik boşalması «olmaq» feli qədər dərin olmadığından leksik mənə nisbətən güclü hiss olunur.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, bütün frazeoloji birləşmələr mənə boşalması yolu ilə feli birləşmələrə keçir. Keçid, əsasən, ikikomponentli frazeoloji vahidlərə aiddir. Bunu nəzərə alaraq D.Q. Tumaşeva göstərir ki, frazeoloji birləşmələrdən mürəkkəb sözlərə keçid ikinci komponentin obrazlılığını itirməsi ilə müşayiət olunur¹⁰.

II . Dessemantikləşmə prosesinin dərinləşməsi

1.4. Dessemantikləşmənin köməkçi nitq hissələri üzrə inkişafı.

Leksik vahidin müstəqil mənasını itirib müxtəlif münasibətlər bildirən, asılı üzvə çevrilməsi, onların tamamilə məhvi demək deyildir; onların başqa mühitdə, yeni keyfiyyətdə yaşamasıdır.

Qoşmalar istiqamətində dessemantikləşmə.

Qoşma şəklində qrammatikləşmiş vahidlərin maddi-əşyavi mənası qrammatik münasibətlər içərisində əriyib yox olur, bu ölçüdə leksik fərdiyyətini itirir. Buna görə də qoşmalarla bağlı mənə müstəqil şəkildə meydana çıxa bilmir, asılı vəziyyətdə olur. Bununla əlaqədar qoşmaların ifadə etdiyi mənə izləri qrammatik əlaqədir, onların funksiyası qrammatik funksiyadır.

Y.D.Canmavov qeyd edir: “Feli bağlamaların digər nitq hissələrinə keçməsi barədə danışırıqsa, onda onlar müasir kumik dilində digər nitq hissələri vəzifəsində işlənən feli bağlama tərkibləri kimi deyil, feli bağlamadan tamamilə ayrılaraq morfoloji və semantik cəhətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə olan feli bağlamalardan danışmalıyıq ”¹¹.

Qrammatikləşmiş leksik vahidlər əvvəlki nitq hissəsinə aid bütün səciyyəvi cəhətləri, demək olar ki, itirir, məhz o cazibədən müxtəlif yollarla uzaqlaşma yolu müstəqilləşməyə başlayır. Lakin əvvəlki leksik mənadan tam təcrid olunmur.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qoşmalara keçid modelini amaçdakı cür qruplaşdırmaq olar:

1.Feli bağlama----qoşma.2.İsim-----zərf----- köməkçi ad-----qoşma.

3.İsim-----qoşma.

*Bağlayıcılar istiqamətində dessemantikləşmə.*Dilimizin son dövrlərində formalaşan qrammatikləşmiş dil vahidlərindən olan bağlayıcıların qrammatik mənası sözləri və cümlələri bir-birinə bağlamaqdan ibarətdir. Bağlayıcıların qrammatik mənası, qoşmalardan fərqli olaraq, əvvəlki

¹⁰ D. Q.Tumaşeva. Xəzərçə tatar adabi tele morfoqiəse. Kazanğ, s. 28.

¹¹ 4. Ö.D.Djanmavov. Göstərilən əsəri, s. 293

sözlərə nəzərən deyil, sərbəst halda, müxtəlif əlaqələr şəklində meydana çıxır.

Bağlayıcılar ikinci qrammatikləşmə mərhələsində olduğundan onlarda qrammatik mənə əlaqə şəklində özünü göstərir. Hətta bir qisminin əsas nitq hissələri ilə omonimi vardır (məs.: istər, deyər və s.).

Məs: Atam bir mənə, bir ona baxdı, sonra başını aşağı slib dərin fikrə getdi. Burada “bir” gah, həm, həm dəbağlayıcısına funksiyaca yaxınlaşır; onun qrammatik istiqamətdə inkişafını aşağıdakı xətt üzrə təsvir etmək olar:

Say-----ədat-----bağlayıcı.

Son dövrlərdə ədat→bağlayıcı istiqamətində qrammatikləşən «üstəlik» morfemi funksiyaca tam diferensiallaşmış dil vahidlərindədir;

1. Üstəlik bir qədər də bədbin, bir qədər də kədərli oldum (Ə.Əhmədova).

Mən öz ayaqqabımı Sizə satıram, Sizin ayaqqabılarınızı özüm geyirəm, üstəlik mənə qırx manat pul verirsiniz (Anar).

Cümlələri bağlayarkən bağlayıcılıq daha qabarıq hiss olunur:

1. Gördüm ki, səsi anamın zərif səsinə oxşamır, üstəlik, anam heç kəslə belə sərt danışmazdı (Ə.Əhmədova).

Başqa nitq hissələrindən bağlayıcılara keçid modelini aşağıdakı cür ümumiləşdirmək olar:

1.Sual əvəzlilikləri-----bağlayıcı; 2. Feli bağlama -----bağlayıcı; 3.Digər feli formalar---bağlayıcı; 4.Ədat---- bağlayıcı; 5.Zərf-----bağlayıcı.

Modal sözlər istiqamətində dessemantikləşmə. Modallıq təfəkkür faktorudur; məntiq modallığa öz prizmasından, dilçilik də öz nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Bu baxımdan dilçilik və məntiq elmi obyekt baxımından bir-birinə yaxınlaşır, əlaqələndir. Lakin onların həmin obyektə yanaşma tərzini və onun tədqiqi konsepsiyaları müxtəlifdir.

İsmlərdə modal istiqamətdə qrammatikləşmə fellərə nisbətən zəifdir. İsimlərin modal istiqamətdə qrammatikləşməsi nisbətən məhdud olmasına baxmayaraq, maraqlı cəhətlərə malikdir. Dilimizin son dövrlərində yaranan «işdir» qrammatik vahidi bu cəhətdən səciyyəvidir.

1. İşdir, o yandan hücumə keçən Səfə oğlu Şamunun dəstəsi bu tərəfə zor gəlsəydi, onda qarını nə edərdi (S.Rəhimov).

Canlı xalq danışığı dilində «adamdı» modal sözüə də rast gəlmək olur¹².

Modal sözlərin qrammatik vəzifəsi təkcə morfoloji funksiya ilə məhdudlaşmır, sintaktik mahiyyət də kəsb edir. «Modal sözlərin qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girməsi də, cümlənin semantik bütövlüyünə xidmət edir, nitqin volyuntativ çalarlarının yaranmasında xüsusi rol oynayır. Modal sözlər dilin sintaktik quruluşunda da müəyyən xüsusiyyət kəsb edir; bu sözlər həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlayan vasitə kimi çıxış edir və sintaktik quruluşun inkişafında bəzi konstruksiyaların transformasiyaya uğramasına səbəb olur»¹³.

Modal sözlərə keçid modelini aşağıdakı cür ümumiləşdirmək olar:

1.Transformasiya uğramış cümlənin üzvü kimi isimlərdən modal sözlə keçidi belə ümumiləşdirmək olar:

1.İsim----- modal söz;2.Say -----modal söz;3.Əvəzlik ----modal söz.

Ədatlar istiqamətində dessemantikləşmə.

M.Hüseynzadə qeyd edir: «Ədat - müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissələrinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirilməkdə olan bir nitq hissəsidir»¹⁴.

Ədatlar modal sözlərə intonasiyaca yaxındır, bunu da keçid irsi əlaməti kimi qiymətləndirmək olar. Lakin bu qənaətə gəlmək olmaz ki, bütün ədatlar modal sözlərdən törəmişdir.

Ədatların qrammatik funksiyası təkcə emosional - ekspressivlik yaratmaqla məhdudlaşmır. Xüsusilə sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranmasında iştirak edən «ən», «lap», «daha», «olduqca», «düm» ədatlarının qrammatik rolunu qeyd etmək lazımdır.

Başqa köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə ədatlara keçid modeli çoxdur; onları belə qruplaşdırmaq olar:

1.İsim----ədat; 2.Sifət -----ədat; 3.Say-----ədat; 4.Əvəzlik----ədat; 5.Zərf----ədat;6.Fel-----ədat.

1.5 Tərz birləşmələrində dessemantikləşmə.

Felin tərzlərinə münasibət məsələsi dilçiliyimizdə, eləcə də türkologiyada müxtəlifdir. Müxtəlifliyi törədən səbəb isə onların (tərzlə-

¹² Muğan şivəsində «Adamdı, siz onlardan xəbər-əhval tutmamısınız?»», «Adamdı, bazara yolunuz düşməyəcək?» kimi xarakterik misallarda rast gəlmək olur».

¹³ F.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Maarif, 1983, s. 69.

¹⁴M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili III hissə, Bakı, Azərənşər, 1963, s. 246.

rin) qeyd etdiyimiz dillər üzrə müxtəlif morfoloji yükə və qrammatik məzmununa malik olması ilə izah oluna bilər. Məsələn:

Oğuz qrupundan fərqli olaraq, bulqar və qırçaq qrupu türk dillərində felin tərzlərinə xidmət edən köməkçi fellər həm sayca, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu fərqi iki şəkildə görmək olar.

1. Qeyd olunan analitik konstruksiya aktivliyi.

2. Onların morfoloji mənasının daha qabarıq nəzərə çarpması və qrammatikləşmə səviyyəsinin güclü olması.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, oğuz qrupu türk dillərində felin tərzləri elə də geniş yayılmamışdır. Bu sahə üzrə tədqiqat apararı türkoloqların bəziləri həmin xüsusiyyəti felin perifrastik formalarının güclü inkişafı ilə bağlayırlar¹⁵.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində həmin köməkçi fellərin sayı 20-yə qədərdir və onların qrammatik mənası da çox zəifdir. Türk dillərində felin tərzlərinin ümumi mənzərəsini, təsəvvür etmək üçün bəzi faktları nəzərdən keçirək:

Yakut dili: Bu dildə 15-dən çox köməkçi fel tərzləri yaratmağa xidmət edir: бар-гетmək; тип-durmaq; ис-гетmək; сырыт-гəzmək; ыл-гөтүрmək; түс-дүшmək; (yuxarıdan) оьус-вурmaq; тарт-дартmaq; кэбис-атmaq; биэр-верmək; эр-бытхал-qalmaq; кял-гəlmək; киир-гирmək; таьыс-çыхmaq¹⁶.

Əsasən, hərəkət fellərindən ibarət olunan həmin morfemlərin leksik bazası əsasında hərəkətin başlanması; hərəkətin nəticəsi, bitməsi; qısvaxtlıq, təsadüfilik; davamlılıq və bu kimi digər tərz mənası yarada bilər.

Başqa bir əlamət: Xakas dilində həmin konstruksiya əsasında felin bitmiş, bitməmiş və davam tərzinin yarandığı kimi keçmiş və indiki zamanlar üzrə modal çalarlar yarana bilər.

Dilçilikdə tərz birləşmələrində qrammatikləşmə məsələsi ilə əlaqədar mübahisə doğuran məsələlərdən biri də həmin birləşmələrdə qrammatikləşmə dərəcəsidir. Bu münasibətlə M.M.Tekuyev qeyd edir: "Qaraçay-balkar dilində "tur" (olmaq, gəlmək) köməkçi feli ən mücərrəddir və demək olar ki, bütün fellərlə uyğunlaşır, lakin bu zaman öz leksik mənasını tam şəkildə itirmir. Aşap turadı - yedi; yeyir (uzun

¹⁵ В.Г.Кондратьев. Основные тенденции в развитии грамматического строя турецкого языка. СПб 1992, с. 53.

¹⁶ Грамматика сов. Якутского литературного языка. М., 1982, с. 288.

müddət), kaçıp turadı – qaçdı; qaçır (uzun müddət). Onlar söz birləşməsidir”¹⁷.

1.6 Ol, et, eylə felləri.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənən ol, et, eylə köməkçi felləri hərəkəti ümumi şəkildə ifadə edən morfemlərdir; yəni konkret leksik mənaya malik olan getmək, yazmaq, baxmaq, oxumaq və s. fellərdən fərqli olaraq, yüksək səviyyədə mücərrədləşməyə məruz qalmış, leksik mənasından uzaqlaşmışdır.

1.7 *Dissemantikləşmə prosesinin dərinləşməsi mərhələsində qrammatikləşmə səviyyəsi.*

Qrammatikləşmənin əgər birinci mərhələsində leksik vahid kontekstual şəraitdən asılı halda qrammatikləşirdisə, onların qrammatik *funksiyası* müvəqqəti idisə, ikinci mərhələdə qrammatikləşmiş vahidlərdə bu, daimi səciyyəyə malikdir. Onların qrammatik mənası münasibət şəklində deyil, sırf qrammatik xarakterdə özünü göstərir. Bu cəhətləri ilə də əsas nitq hissələrindən fərqlənir. II mərhələdə qrammatikləşmədə qrammatikləşmiş vahidlər leksik mənalarını çox az qoruyub saxlaya bilməmiş, qrammatik funksiya onu üstələmiş, mühafizə olunan leksik mənə izləri qrammatik mənə üçün bir baza olmuşdur.

İkinci mərhələ aralıq mərhələ olduğu üçün burada həm birinci mərhələnin, həm də üçüncü mərhələnin əlamətləri özünü göstərir

III . Dessemantikləşmə prosesinin başa çatması

1.8 Şəkilçilərə keçid qanunauyğunluğu

İltisahi quruluşlu dillərin əsas vahidlərindən biri kimi köməkçi sözlərdən şəkilçilərin törəməsi dilin morfoloji strukturunu yeni üsürlərlə zənginləşdirir və onun morfoloji imkanlarını genişləndirir.

Haqqında bəhs etdiyimiz prosesi bu şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Köməkçi nitq hissələri olmadan leksik dessemantikləşmə yolu ilə şəkilçilərə keçid;

a) Yarımçıq fellərin şəkilçiləşməsi;

b) Bəzi mürəkkəb sözlərin sonunda yerləşən, dessemantikləşən formal vahidlərin şəkilçiləşməsi;

c) Əvəzlilərin şəkilçiləşməsi;

2. Köməkçi nitq hissələrindən şəkilçilərə keçid.

¹⁷ М.Текуев. Сложные глаголы (деепричастие с вспомогательными глаголами) в карачево балкарском языке в сравнительном плане. Автореф. канд.дисс., М., 1973, с. 7.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Şəkilçilərin diferensiallaşması**” adlanır və burada türk dilləri üzrə sinkretik xarakterli şəkilçilərin funksional diferensiallaşması və konversion diferensiallaşma yolu ilə yeni təyinatlı şəkilçilərin formalaşması yolları və bu prosesin dilin morfoloji inkişafında yeri aşağıdakı yarımbaşlıqlarda təhlil olunmuşdur:

2.1 *Diferensiallaşma əqli proses kimi.*

Cism, hadisə və proseslər qarşılıqlı əlaqə və inkişafdadır. Əlaqə və təsir həyatda mövcud predmetlər arasında təmas əlamətidir. Əlaqə və təsirlərin insan zəkasında əksi, mürəkkəb assosiasiyalarla şərtlənən mürəkkəb idraki prosesdir; proseslər hər hansı halda hərəkətdir. Diferensiallaşmanın əqli tərəfi bununla şərtlənir ki, insan zəkası onun mühüm nöqtələrini müəyyən məqamlarda tutur. Dildəki diferensiallaşma həmin əqli prosesin çox mühüm tərəfini təşkil edir.

2.2 *Funksional diferensiallaşma.*

Türk dillərinin inkişafı ilə bağlı meydana çıxan ən mühüm məsələlərdən biri qrammatik sinkretizm problemidir. Türkologiyada bu məsələyə A.Vamperi, A.T.Qaydarov, A.M.Şerbak, G.V.Sevortyan, G.Z.Kajibekov, Ə.Ə.Rəcəbov və s. görkəmli dilçilər öz münasibətlərini bildirmişlər. Düzdür, dilçilikdə sinkretizm barədə yekdil fikir yoxdur, amma əksər dilçilər çoxlu faktlara əsaslanaraq bunu bəzi dünya dilləri üçün də real fakt sayır və pratürkdə ad-fel sinkretizmini təsdiqləyirlər. İlk dəfə bu məsələni üzə çıxaranlardan V.Vamperi belə qənaətə gəlmişdir ki, pratürkdə türk dillərinin hələ dialektlərə ayrılmadığı, vahid dil olduğu dövrdə ad və felin sərhədi indiki qədər aydın olmamışdır. Lakin indiyə qədər burada iki məsələ diqqət mərkəzindədir; birincisi, adın və ya felin ilkinliyi, ikincisi, qeyd etdiyimiz problemin forma və məzmun tərəfi və qrammatik mahiyyəti.

Əvvəlinci məsələ ilə bağlı J.Deni ilə V.Banqın fikirləri simvolik xarakterdə ola bilər. Düzdür, son dövrlər bu barədə bəzi tədqiqatlar meydana çıxmışdır¹⁸, lakin həmin işlər mübahisələrə son qoyacaq səviyyədə sinkretizmin qrammatik təbiətini açmır. Çünki ad-fel sinkretizminin qalıqları müasir türk dillərində cüzi şəkildə yaşamaqdadır və həmin qrammatik məfhumun bütün tərəflərini əks etdirmir. Dilin qrammatik sisteminin dəyişməsi və zənginləşməsi ilə müşahidə olunan ad-fel sinkretizminin diferensiallaşması böyük bir tarixi dövrü əhatə edir.

¹⁸ Махмудова Аида Забировна. Типологическая реконструкция праязыкового состояния АКД. М., 1995.

Məlum fikirlərə əsasən, iltisafilik əvvəlki dil quruluşunun içində yaranmış və getdikcə tarazlıq iltisafiliyin xeyrinə dəyişməyə başlamışdır. N.A. Baskakov yazır ki, ad-fel omonimliyi türk dillərinin erkən dövrlərinə aiddir və bu vaxt həmin dil quruluşca amorf dil olmuşdur¹⁹. A.Kaydarov bu qənaətdədir ki, sinkretizmin meydana gəlməsi türk dillərinin iltisafı quruluş qazanması prosesindən əvvəl gəlir. Daha doğrusu, bu türk dillərinin semantik sistemində irəliləyişlər və funksional sistemdə böyük dəyişikliklər ilə müşayiət olunan iltisafiliyin inkişafının nəticəsidir²⁰.

Sinkretik ad-fel məfumu müasir dilimizdəki nə adlardır, nə də fellərdir. Bu tədqiqatlardakı araşdırmalara görə, adlara məxsus adlandırma ilə fellərə aid olan hərəkət məzmunu ifadə etmə xüsusiyyətinin sintezi deyil, vahidliyidir.

Şəkilçilərin sinkretizmindən danışarkən tarixi inkişaf prosesini nəzərə alaraq aşağıdakı mərhələləri göstərə bilərik:

1. *Ad-fel diferensiallaşması mərhələsi.* Ad-fel sinkretizmi dövrdə mövcud olan şəkilçilər də sinkretik xarakter daşımış, onların qrammatik tyinatı və məzmunu indiki qədər aydın olmamışdır. Onlar ad və fel istiqamətində diferensiallaşarkən onların şəkilçiləri də diferensiallaşmaya məruz qalmış təkamül prosesində fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən də bəzən müasir türk dillərində eyni şəkilçinin müxtəlif funksiyalarına rast gəlmək olur. Dilçilikdə şəkilçilərdə mövcud olmuş bu əlamət şəkilçi sinkretizmi- qrammatik sinkretizm adlandırılır. Qrammatik sinkretizmin nəticəsi şəkilçilərdə rast gəlinən çoxfunksiyalılıqdır. Bu dövrdə sinkretik ad-fel kökünün ad və fellər üzrə diferensiallaşması eyni şəkilçinin həm fellərə ,həm də adlara artırılması dilin morfoloji mənzərəsini dəyişdirmişdir.

2. *Ad və fellərin nitq hissələri kimi özlüyündə diferensiallaşması.*

Mövcud nəzəri və faktik materiallara əsaslanaraq funksional diferensiallaşmanın ikinci mərhələsinin ad və fel qrammatik sinkretizmi kimi səciyyələndirəcəyik. Ad və fel əlamətləri ilə səciyyələnən bu dövrü şərti olaraq yuxarıdakı kimi adlandırmaq həm tarixi proses, həm də prosesin inkişaf istiqaməti baxımından məqsədəuyğundur. Çünki fellərə məxsus olan həmin kateqoriya funksional baxımdan həm nominativ (məsdər, feli ad) həm də atributiv (f.sifət, f.bağlama), formalar

¹⁹ Н.А.Баскаков. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1978, с.141.

²⁰ А.Т.Кайдаров. О критериях определения синкретических основ. Изв.АН Каз.ССР. Сер.филол., 1973 №-3, с. 55.

istiqlamətində inkişaf etmişdir. Funksional nöqtəyi-nəzərdən çıxış edən bəzi dilçilər nominativlik kateqoriyasından danışarkən feli ad, feli sifət, məsdər, substantiv, adyektiv və feli bağlamalaribir qrupda birləşdirirlər²¹. Ona görə də nəzərdə tutduğumuz fel və ad sinkretizmi kimi adlandırdığımız, heç də birinci mərhələnin təkrarı deyil, ad və felin meydana gəlməsindən sonrakı dövrü əhatə edir; bu, xronoloji baxımdan şərti olaraq ikinci dövr kimi qiymətləndirilə bilər.

Bununla əlaqədar xatırlayaq ki, müasir türk dillərində feli ad şəkilçilərinin müxtəlifliyi və onların morfoloji anlamda funksional rəngarəngliyi ilkin əlamətlərin izləridir. Ona görə də müasir türk dillərində bəzi şəkilçilərin həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici əlamətlərinin qoruyub saxlanmasını sinkretik xüsusiyyətlərin aradan tam çıxması ilə izah etmək olar.

III. -an

1. Müasir Azərbaycan dilində indiki zaman feli sifəti²²;
2. Özbək dilinin Kaşqadrin dialektində indiki zaman: nemə çilçnsan- nə alırıq, kelçntıncıq-sən gedirsən²³;
3. Yakut dilində keçmiş zaman feli bağlama şəkilçisi (-ıb funksiyasına uyğun)²⁴;
4. Karluq qrupunda-qan funksiyasında keçmiş zaman şəkilçisi kimi²⁵;
6. Müasir Azərbaycan dilində-qan strukturunda sözdüzəldici;
5. Uyğur dillərində keçmiş zaman feli sifəti²⁶;
özdüzəldici şəkilçisi²⁷;
7. Tatar dilinin bəzi dialektlərində feli ad yaradır (-qan, -çen,-kan,-ken)²⁸;
8. Tuba-Kiji dialektində keçmiş zaman feli sifəti yaradır²⁹;
-an şəkilçisi Azərbaycan dilində isimlərə artırılaraq fel yaradır. Məs: güc+ən(mək); şit+ən(mək) qınc-an(maq) [qınc-naz, qəmzə, işvə]³⁰;

²¹ В.Г.Гузов. Очерки по теории тюркского словоизменения. Глагол. Л., 1990.

²² Müasir Azərbaycan dili. II hissə. EA. 1980, s. 368.

²³ А.Шарматов. Узбекские народные говоры Кашкадринской области фан. 1978, с.30.

²⁴ Грамматика совр. якутского языка М., 1982 с. 27.

²⁵ Грунина.Э.А. Соотношение форм. наст. и буд. времени памятников турецкого языка XIII-XIV в. сб. Вопросы тюркской филологии. М., 1966 с. 87-89, 92.

²⁶ Q.Sadvakasov. Göstərilən əsəri, s. 225.

²⁷ Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfolojiya Bakı EA. 1980.

²⁸ Н.А.Баскаков. Дialect Кумандинцев. М., 1972 с. 31.

²⁹ Baskakov. Göst.əşərləri, s. 51.

Yuxarıdakı faktlardan belə qənaətə gəlmək olar:

1. Pratürkdə sinkretik morfem böyük potensiala malik olmuş, həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici keyfiyyəti ilə səciyyələnmişdir.

2. Zaman, tərz, feli adlar genetik baxımdan feli ad sinkretizminə gəlib çıxır.

3. Müasir Türk dillərində sinkretik morfemin diferensiallaşması nəticəsində formalaşan həmin dil vahidlərində funksional aydınlıq özünü göstərir ki, bu da kateqoriyaların hüdudunun aydınlaşması ilə bağlıdır.

4. Bəzən eyni morfem diferensiallaşarkən zamanlar üzrə əks istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. (Məs.: -an -indiki zaman; -qan -keçmiş zaman)

Bu xüsusiyyət türk dillərinin qədim dialektləri ilə bağlıdır və areal səciyyə daşıyır. Məs.: - Azərbaycan dilində -an² şəkilçili feli sifəti indiki zamanla bağlıdır. Lakin -qan, -kan tofalar dilində keçmiş zamanda feli bağlama yaradır. Çox güman ki, yakut dilindəki -an keçmiş zaman feli bağlaması da -qan morfemi ilə bağlıdır.

5. Göstərilən morfemlərin hamısı türk dillərinin müasir mərhələsində feli ad kimi işlənir və ya tarixən bəzilərdə mövcud olmuş, sonradan dildən çıxmışdır.

6. Pratürkün dialektlərində inkişaf özünəməxsus şəkildə getmişdir. Bir sıra qrammatik kateqoriyaların formantları və kateqorial xüsusiyyətlər bunu aydın şəkildə göstərir. Məs: Müasir Azərbaycan dilində feli bağlama hallanmır və şəxs şəkilçisi qəbul etmir. Deməli, feli adlara məxsus bu əlamət itirilib. Lakin Kərkük dialektində feli bağlamaların şəxs şəkilçisi qəbul etməsi həmin dialektə feli adlara məxsus olan əlamətin mühafizəsi kimi qiymətləndirilə bilər:

qedandam-mən gedəm, qedəndən/qdandaw-sən gedəndə, qedanda-o gedəndə, qedandax-biz gedəndə, qedandaviz-siz gedəndə³¹.

Məlum olduğu kimi, feli bağlamalar tarixən hallanmış kəmiyyətə və şəxsə görə dəyişmişdir. Kərkük dialektində bu əlamətlərdən birinci şəxsə görə dəyişmənin qorunub saxlanması onların adlarla bağlılığını göstərir. Eləcə də Tuvin dilində bu əlamətlərin mövcudluğu Kononovun feli bağlamaları “xüsusi feli ad” adlandırmağında düzgün nəticəyə gəldiyini təsdiqləyir. Türk dillərində belə faktların sayı çoxdur. Xüsusilə bir sıra kateqorial şəkilçilərin başqa türk dillərində sözdüzəldici əlamət kimi fəaliyyəti bunu təsdiq edir.

³⁰ Bax. Rüstəmov. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel, s. 123.

³¹ М.Ширалиев. Дialeкты и говоры азербайджанского языка. Баку: ЭЛМ 1989, с. 138.

2.4. Konversion diferensiallaşma

Konversiya törədici və zənginləşdirici xüsusiyyətə malikdir. Müəyyən mənada deməliyi ki, zərf bir nitq hissəsi kimi formalaşma və təkmilləşmə prosesində konversiyadan çox faydalanmışdır və həmin xüsusiyyət indi də davam edir.

Sintaktik çərçivədən keçərək morfemlərə birbaşa təsir edən bu hadisə morfoloji mühitin dəyişməsi ilə səciyyələnir və morfemtörədici cəhətlərə malikdir. Prosesin morfemə təsiri, yəni törədici xüsusiyyəti dilçilikdə mühüm nəzəri məsələdir. Çünki bir kateqorial vahidin struktur dəyişikliyi olmadan başqa mövqeyə keçməsi dil vahidlərinin zənginləşməsi, omonimlərin yaranması deməkdir.

Nitq hissələri arasında hər hansı bir keçid qısa müddətə formal vahidlərdə funksional dəyişiklik yarada bilməz. Bunun üçün prosesin uzunmüddətliyi və geniş radiusa malik olması mühüm faktorlardan biridir. Məs.: zərfin bir nitq hissəsi kimi formalaşması, formatların meydana gəlməsi konversiya hadisəsi ilə yanaşı olaraq getmişdir.

2.5. Hal şəkilçilərinin diferensiallaşması.

Hal dünya dillərində geniş yayılan kateqoriyalardan biridir. İltisacı quruluşlu dil üçün səciyyəvi olan bu sistem hətta bəzi flektiv dillərdə də özünü mükəmməl morfoloji strukturu ilə göstərir. Bununla əlaqədar slavyan dillərini xatırlamaq kifayətdir. Analitik dillərdə isə, məsələ bir az fərqlidir. Sepir bu barədə yazır: “Bununla bərabər hal formalarının əvvəlki sisteminə iki yeni kateqoriya daxil olur; yer pozisiyası (feldən əvvəl, feldən sonra) və təsnifat sırası kateqoriyası (canlılar sinfi, cansızlar sinfi)”³².

Bəzi dillərdə quruluş xüsusiyyətindən asılı olaraq hal sistemi möhkəmlənir, bəzilərdə isə bu sistemin parçalanması baş vermiş və ondan başqa kateqoriyalar formalaşmışdır. Təbiidir ki, dil inkişaf etdiyindən iltisacı dillərdə ismin hallarında müxtəlif xüsusiyyətlərə malik proseslər baş vermişdir və indi də davam edir. Bunu türk dillərində tarixən ismin hallarında olmuş vahidşəkləşmə-bəzi halların dildən çıxması, bir-birini əvəz etməsi və bəzi hal şəkilçilərinin zərf və sifət düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərə doğru inkişafı aydın göstərir. Deməli, müəyyən qrammatik sistemə daxil olan formantdan yenisinin törəməsinə təbii hal kimi baxmaq lazımdır. G.Sepirin bu barədəki fikri maraqlıdır. O yazır ki, bütün dillərdə bir və ya bir-neçə qrammatik prosesin onların ifadəçiləri- formal vahidləri ilə əlaqədar nəzərdən keçirilməsilə maraqlı inkişaf tendensiyası aşkar

³² Э.Сепир. Язык. М-Л., 1934, с. 132.

olunur və hər zaman bu prosesin müəyyən funksional əhəmiyyəti sanki nəzərdən qaçırılır³³.

Azərbaycan, eləcə də digər türk dillərində, bəzi hal şəkilçilərindən zərfdüzəldici şəkilçilərə keçid meyli qeyd etdiyimiz prosesin tərkib hissələrindən biridir.

Zərfləşən sözün sonradan zərf kimi morfoloji cəhətdən motivləşməsi onda mövcud olan formanta təsir edir. Bu, şəkilçidə yaranan yeni təmayül üçün mühüm faktdır. Morfoloji motivlənmə də həmin sözlərin zərf kimi mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Zərfləşən sözlərin sayının çoxalması yeni qəlibin meydana gəlib möhkəmlənməsinə imkan verir və bu əsasda, həmin formantların köməyi ilə yeni sözlərin meydana gəlməsi dildə yeni mexanizmin işə düşməsi deməkdir. Nəticədə isə kontrast əmələ gəlir; sözdəyişdirici formant funksiyası tam əksi olan başqa keyfiyyətli dil vahidinə çevrilir. Bu halda sözdəyişdirici şəkilçilər sintaktik baxımdan mühüm xüsusiyyətini itirir. Dilçilikdə bu problemlə bağlı bəzi mübahisələr də həmin şəkilçilərin dilin dinamikası fonunda götürülməməsi ilə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz yöndə inkişaf zərfi nitq hissəsi kimi möhkəmlənməsi prosesinin bir tərəfini, həm də ən mühüm tərəfini əhatə edir.

Vaxtilə gənc qrammatiklər bu tipli inkişafda yeni xətti xüsusiyyəti görmüş onlardakı morfosemantik inkişafa diqqəti çəkmişlər.. “Yeniuxarı dövr alman dilində öz mənşəyinə görə “falls” adlarının yiyəlik halın təkdə olan formantıdır, “rinds”-də (ətraf) isə s səsi artıq yiyəlik halın əlaməti kimi deyil, zərf şəkilçisi kimi çıxış edir”³⁴.

2.6 Morfoloji mühitin morfofemə təsiri (konversiya prosesinin təsiri kimi)

Dilin istənilən səviyyəsində müxtəlif istiqamətli proseslər baş verir. Hər hansı proses də dil səviyyəsindən asılı olaraq mühitə əsaslanır. Morfoloji səviyyədə belə mühiti leksik - qrammatik ölçülər dairəsində təsəvvür etmək olar (məs.: bəzi feli bağlamaların zərflərə keçidi zamanı onlarda baş verən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər zərf mühitinin təsiridir). Morfosemantik baxımdan kəskin fərqlənən, uzaq qütblərdə dayanan nitq hissələrinin bu prosesə uğraması mümkün deyil, təbii ki, onda mühit təsirindən söhbət ola bilməz. Deməli, keçid üçün maddi baza olmalıdır. Elə bir baza ki, həmin nitq hissələri arasında genetik yaxınlıq əlaqəsi

³³ G.Sepir. Göstərilən əsəri, s. 18.

³³ 2. Пауль. указ. раб., с. 279.

³⁴ 2. Пауль. указ. раб., с. 279.

olsun; əks halda formantlar arasında transformasiya mümkün deyil. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, konversiyayı da semantik qrammatik yaxınlıq təmin edir. Deməli, morfoloji mühitlər arasında da müəyyən hədlərdə kəsişmə nöqtələri vardır. Buna görə də keçid dildə qanunauyğun hal sayılır. Məs.: feli bağlamalar fellərdən əvvəl gələrək onları zamana və tərzə görə tamamlayır. Zərflərdə tarixən tərz və zaman üzrə bəzi formantların meydana gəlməsi bu bazadan qidalanır və zərf mühitinə düşən həmin morfemlər (köməkçi) cıalanır, yeni təyinatla çıxış edir.

2.7. Köməkçi morfemə təsir məsələsi.

Dilçilikdə ən mühüm problemlərdən biri morfemlərin bir-birinə təsiri məsələsidir. Dildə qarşılıqlı təsir və əlaqədən kənar qalan morfem-dil vahidi təsəvvür etmək mümkün deyil. Həmin təsirlərin mühüm hissəsi kimi aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd edə bilərik:

1. Sözün şəkilçiyə təsiri.

2. Morfoloji mühitin şəkilçiyə təsiri.

Sözün şəkilçiyə təsirinin iki forması vardır:

1. Konversion prosesin nəticəsi kimi.

2. Ayrı-ayrı morfoloji vahidlərin semantikasından irəli gələn təsir.

2.8. Şəkilçilərin semantik inkişafının bəzi məsələləri.

Bəzi şəkilçilərin yeni istiqamətdə formalaşmasını göstərən faktorlardan biri də vurğudur. Məs.: feli bağlama şəkilçiləri: -araq²; --dıqca²; -dıqda⁴ və s. Məlumdur ki, feli bağlama şəkilçiləri vurğu qəbul etmir. Əsas vurğu kökün və ya əsas morfemin son hecasına düşür. Belə olan halda qeyd olunan morfemlərin üzərinə əsas vurğunun düşməsi onların yeni morfosemantik xüsusiyyət qazanması ilə izah oluna bilər.

Bəzən sözdüzəldicilik şəkilçi kompleksində özünü göstərir. Məs.: bilərəkdən, bilməyərəkdən. Yuxarıdakı misallardan -ərək ilə dən şəkilçisinin kompleks halda birləşməsi və vurğunun sonuncu-şəkilçinin üzərinə düşməsi, hələ həmin morfemin qovuşması demək deyil (eyni zamanda -dan² morfeminin bilərək sözünə artırılması zərflərə hal şəkilçisi artırılması səviyyəsindədir.

A.Axundov N.K.Dmitrievə əsaslanaraq yazır:

“Əgər dilin morfoloji quruluşuna fonologiya baxımından diqqət yetirsək, kök və şəkilçi morfemlərin fonem tərkibinə görə çox fərqləndiyinin şahidi olarıq, çünki Azərbaycan dili şəkilçiləri demək olar ki, xüsusi fonematik simaya malik deyildir, kök morfemin səs tərkibindən tamamilə asılıdır və kökün arqument funksiyasını daşıyır”³⁵.

³⁵ А.Ахундов. Автореф. док. дисс., 1964, с.10.

Məs.: ikivariantlı (-da²; dan²; -ca² və s.) və dördvariantlı şəkilçilər (-lıq⁴; -sız⁴; -çı⁴ və s.) üzrə;

Ahəng əsas morfemə görə müəyyənləşir;
və ya bir sıra şəkilçilər vurğu qəbul etməklə fonetik çalarda tələffüz olunur. Məs.:

-aráq; -araq; (qaçaráq; qáçaraq); .

Bu tipli şəkilçilərdə vurğu mühüm rol oynayır.

“**Şəkilçilərin inteqrasiyası**” adlı III fəsildə Azərbaycan, eləcə də türk dillərində yaxın və ya müxtəlif təyinatlı şəkilçilərin qovuşması, onların qovuşma dərəcələri və şərtləri, şəkilçilərdə məna sintezi və sıralanma kimi mühüm morfoloji məsələlər aşağıdakı yarımbaşlıqlarda təhlil olunmuşdur

3.1. Şəkilçilərin qovuşması probleminin tədqiqi. Şəkilçilərin meydana gəlməsi və inkişaf problemi XIX əsr Alman dilçiliyində «normal» dillərin öyrənilməsi aspektində özünün elmi izahını tapmış, gənc qrammatiklər tərəfindən isə morfogenezis problemi adı altında tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Onlar şəkilçi qovuşmalarının xüsusi bir dövrlə əlaqələndirərək yazırdılar:

“Belə çoxsaylı proseslər şübhəsiz dilin inkişafının abidələrdə əks olunmayan mərhələlərində də mövcud olmuşdur. Müxtəlif hind-Avropa dillərində, artıq bizim müşahidə edə biləcəyimiz ilkin inkişaf mərhələlərində biz səs tərkibinə görə bir neçə sadə suffiksin qovuşaraq sıxılmasının nəticəsi kimi görünən çox sayda suffiks aşkar edirik”³⁶.

O.N.Betlinq və V.V.Radlovun əsərlərində şəkilçi qovuşmaları ilə bağlı faktik materiallar bəzən müqayisələrlə izaha cəlb olundu. Lakin Avropa dilçilik məktəblərindən fərqli olaraq, qeyd etdiyimiz türkoloqların əsərlərində problemə baxış praktik səciyyə daşımış; rastlaşdıqları bəzi mürəkkəb şəkilçiləri tərkib hissələrinə ayırmaqla kifayətlənmişlər.

İstər Hind-Avropa, istərsə də türk dilləri üzrə aparılan bu tipli tədqiqatlar bəzi dillərin erkən dövrlərində morfoloji vahidlərin formalaşması probleminə analogi faktlar aşkar etdi. XX əsrin 80-90-cı illərində meydana çıxan bəzi tədqiqat əsərlərində tipoloji tədqiqatların nəticələri pradil probleminə xeyli aydınlıq gətirdi. A.Z.Mahmudovanın «Типологическая реконструкция проязыкового состояния» adlı namizədlik dissertasiyası diqqətimizi cəlb edir. O, tədqiqatında bu nəticəyə gəlir: “Türk dillərində affikslərin əvvəlki dövrlərdə fuziya mərhələsini keçməsi

³⁶ Г.Пауль. Принципы..., с. 295.

barədə olan mülahizə çox ağılabatandır, çünki türk dillərində kökə qoşulmuş və sadə köklərin “bir-birinə birləşməsi” yolu ilə mürəkkəb affiksələr yaradan ilkin (birfonemli) elementlər hind-Avropa determinant kök təyindiciləri ilə və hind-Avropa əsasını yaratmış birfonemli suffikslə müqayisə oluna bilər³⁷.

Şəkilçi qovuşmaları və söz kökü ilə bağlı tədqiqatlara Sepir təlimi xüsusi impuls verdi. Türkologiyada şəkilçi qovuşmaları ilə bağlı problemlər onun müəyyənləşdirdiyi iki faktor [(birləşən / fuziyalaşan/ və birgəyirləşən”- sonuncunu aqlytinativ texnika adlandırır)] əsasında inkişaf etmişdir³⁸.

Bu sahə ilə bağlı əsaslı tədqiqat işlərindən biri kimi A.N.Kononovun «Türk dillərində fuziya haqqında» adlı məqaləsini qeyd etmək olar³⁹. O, türk dillərində şəkilçilərin meydana gəlməsi məsələsindən danışarkən Sepirin müəyyənləşdirdiyi fuziya və «birgəyirləşmə» yollarını əsas tutaraq şəkilçi qovuşmalarının iki mühüm əlamətini qeyd edir: 1. Funksiyaca yaxın və ya sinonim olan iki və daha çox şəkilçinin qovuşması 2. Funksiyaca müxtəlif olan şəkilçilərin qovuşması. Bu fikir onun digər tədqiqatlarında da öz əksini tapır. Xüsusilə VII-IX əsr abidələrində rastlaşdığı faktları belə yekunlaşdırmışdır:

1. Eyni funksiyalı iki və daha çox şəkilçilərin qovuşması: la+p². Müxtəlif funksiyalı iki şəkilçinin qovuşması . 3. Felin növ göstəriciləri ilə digər şəkilçilərin qovuşması⁴⁰. Əgər A.N.Kononov şəkilçi inteqrasiyasından danışarkən onların funksional tərəfinə daha çox diqqət vermişdirsə, N.A.Baskakov onların işlənmə xüsusiyyətini əsas tutmuş, türk dillərində şəkilçiləri sözlər kimi sadə və mürəkkəb deyə iki yerə bölmüş və «mürəkkəb şəkilçi»ləri də aşağıdakı 4 qismə ayırmışdır:

1. Müəyyən mənaya malik olan məhsuldar şəkilçinin qovuşması.
Məs.:

-daŷy (awyldaŷy- kənddəki);

2. İki və ya üç qovuşuq şəkilçidən birincisinin ya ölü, ya da qeyri-məhsuldar olması əsasında: ikincisi isə məhsuldardır. Məs.: - niki.

³⁷ Mahmudova A.Z. Göst. əsəri, s. 13. -----

³⁸ Сепир. Язык, с. 102.

³⁹ Кононов А.Н. О фузии в тюрских языках. Структура и история тюркских языков. М., 1971 с. 117.

⁴⁰ Грамматика тюркских рунических памятников VII - IX в. в. X. 1980, с. 82.

3. İki və ya daha çox şəkilçidən birincisinin müstəqil qrammatik mənası olmaqla, ikincisinin qeyri-müstəqil olması ilə qovuşması. Məs: im+sire (Külümsire-gülümsəmək);

4. Müstəqil işlənmə qabiliyyətinə malik olmayan iki və ya daha çox şəkilçinin birikməsi əsasında⁴¹.

Həmin şəkilçiləri yalnız diaxron tədqiqat əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. T.A.Berteqayev monqol dilləri üzrə apardığı tədqiqatında bu məsələyə həmin nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış və üç cəhəti xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

1. Qovuşuq şəkilçini tərkib hissələrinə ayırmaq olur.

2. Qovuşuq şəkilçilərdə formantlardan biri məlumdur.

3. Qovuşuq şəkilçilərdə tərəflərin heç birisi məlum deyil⁴².

A.N.Baskakovun tədqiqatına inteqral morfemlərdə qovuşma faktorunun tərəflərin işlək dairəsindən asılı olaraq təsnifi istiqamətində izahını kamil mərhələ saymaq olar.

İstər A.N.Kononov, istər N.A.Baskakov, istərsə də T.A.Berteqayev problemə sinxron aspektdə yanaşırlar və məsələni bugünkü durum nöqtəyi-nəzərindən təsnif edirlər.

Bu problemlə bağlı Z. Korkmazın «Türkçədə ek yığılması olaylarının meydana gelişi üzərinə»⁴³ adlı məqaləsini nəzərdən keçirək.

Məqalə iki cəhətdən əvvəlki müəlliflərin tədqiqatından fərqlənir:

1. Qovuşmanın yaranma faktoru. 2. Onlarda morfosemantika məsələsi.

Bu problemlə bağlı əsas məsələlərdən biri də inteqral morfemlərdə tərəflərin qovuşma keyfiyyətidir. Qovuşma faktoru həm birləşmə keyfiyyətindən, həm də onların fərdi məna təsirindən çox asılıdır. Məsələyə bu cür baxış inteqrallaşma prosesinin atributunu, onun mövcud inkişaf mərhələsini aydınlaşdırmağa imkan verir. A.L.Çarekov Altay dilləri üzrə apardığı tədqiqatını bu məsələ ilə əlaqədar belə yekunlaşdırır. “Mürəkkəb suffikslər onlarda baş verən semantik qarşılıqlı əlaqələrin təbiətinə görə tərkibi və bitişik suffikslərə bölünür. Bu əlaqə söz formasında morfemlərin qarşılıqlı əlaqəsinin daha ümumi problemlərinin tərkib hissəsidir. Bitişik yazılan suffikslər tərkib elementləri arasında daha möhkəm əlaqə tipi ilə səciyyələnilir, bu da bir və ya hər iki formantın

⁴¹ Баскаков А.Н. Типологическая... с. 108.

⁴² Морфологическая структура слова в монгольских языках. М., 1969, с. 33.

⁴³ Z.Korkmaz. “Türkçədə ek yığılması olaylarının meydana gelişi”, TDAY Ankara, 1960, s. 180.

desemantikləşdirilməsində və əvvəlki elementlərin mənalınınin cəmi olmayan yeni mənanın yaranmasında özünü göstərir. Tərkibi suffikslər üçün isə hər bir elementin daha çox müstəqil olması, tam semantikləşməyə məruz qalmaması, yəni semantika və kateqoriyal mənanın saxlanması xarakterikdir. Buna əsasən də, xarakter etibarilə onlar suffiks birləşmələrinə yaxın gəlir, amma bitişik yazılan formantlar isə ikinci və üçüncü növ şəkilçi variantlarına daha yaxındır (tam və natamam birləşmələr)⁴⁴.

Bu dissertasiyada faktlara mövcud funksiya çərçivəsindən baxıldığından birləşmiş və tərkibi birləşmələr fərqləndirilmişdir. Beləliklə, müəllif əvvəlcə qeyd etdiklərimiz dilçilərdən fərqli olaraq, məsələyə baxım bucağını dəyişmişdir.

Dilçilikdə bu istiqamətdəki tədqiqatlar əsas morfemlərin törəməsi, inkişafı və təkmilləşməsi yönündəki məsələlərlə bağlı olaraq meydana çıxır. Məs.: B.Serebrennikov formantların morfosemantik inkişafından danışarkən üç məsələyə xüsusi diqqət verir: “1.Yeni mənalın yaranması bir formant daxilində baş verir; 2. Yeni mənalın iki müstəqil formanın mənalınınin birləşməsi ilə əmələ gəlir. 3. Yeni mənalın müxtəlif mənalı formantların birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir”⁴⁵.

İkinci və üçüncü amillər qovuşma faktoruna əsaslanır. Belə bir morfoloji zənginləşmə müxtəlif sistemli dillərdə də gedir. Deməli, birləşmə semantik əsasla malikdir və o, təhlilini də bu yöndə tapa bilər.

Fin-uqor dillərində şəkilçilərin törənməsindən danışarkən bu məsələyə K.E.Maytinskaya da xüsusi fikir vermişdir⁴⁶.

O, «Fin-uqor dillərinin tarixi müqayisəli morfoloqiyası» (M.1979) kitabında sifətin dərəcələrindən danışarkən qovuşmaya yeni məna yaradıcılığı kimi baxmış, onu ötəri olaraq-impä /-imba, -imba/-imbä şəkilçiləri timsalında izah etmişdir⁴⁷.

İstər B Serebrennikov, istərsə də K.E.Maytinskayada faktlara baxış orijinal xarakter daşıyır.

Son vaxtlar özbək və qazax dillərində bu mövzuda bir sıra namizədlik dissertasiyaları yazılmışdır. Lakin bunlarda da yuxarıda deyilən faktlardan çıxış edilmiş, bəzi faktik materiallar zənginləşdirilmiş,

⁴⁴ Чариков А.Л. Автореф.док.дисс., Функционально семантическая эволюция суффиксов в Алтайских языках. Л., 1989, с. 23.

⁴⁵ Вероятностные обоснования в компаративистике. М.,1974, с.158.

⁴⁶ «Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках». Морфологическая типология и проблема классификации языков. М-Л., 1965, с. 155.

⁴⁷ с. 152.

həmin əsərlərdə elə bir nəzəri yenilik özünü göstərməmişdir. Bir növ, həmin tədqiqatlar ayrıca götürülmüş dil üzrə faktların komplektləşdirilməsi kimi görünür.

3.2. Şəkilçilərin inteqrasiyasının bəzi məsələləri. Şəkilçilərin inteqrasiyası formantların meydana gəlməsindən sonra başlanmış və indi də davam edir. İnteqrasiya mürəkkəb proses olmaqla məna sintezi ilə sıx bağlıdır.

Məsələn -cılıq (düzçülük, əyriçilik) həm isimlərə, həm də sifətlərə artırılan bu şəkilçinin qovuşmasını təsdiq edən fakt odur ki, Azərbaycan dilində düzcü, əyriçi sözləri işlədilmir. Buna görə də həmin formantları tərkib hissələrinə ayırmaq mənasızdır. Çünki bu, əvvəldə izah etdiyimiz prinsipdən kənarında dayanır. Qovuşma faktorunda isə tərkib hissələrinə ayrılmamaq onunla bağlıdır ki, onlar müəyyən sözlərə vahid bir formant kimi əlavə edilir. Həmin formantın vahidliyi ondadır ki, şəkilçilər birləşib bir məna atmosferi yaratmışdır. Əslində məna atmosferi vahid morfosemantik mərkəzin yaranması ilə bağlıdır. Ona görə də qovuşuq şəkilçiyə müvafiq olan müstəqil iki şəkilçini fərqləndirmək lazımdır.

Şəkilçi qovuşmalarında məna sintezi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır və onun əsas stimulları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər: Bəzi fonetik hadisələr, şəkilçilərin birləşərək kateqorial mənalara əmələ gətirməsi, tərəflərdən birinin dildən çıxması və s. amillər şəkilçi qovuşmaları üçün stimula ola bilər;

3.3. Sıralanma. Cümlədə sözlər sıralandığı kimi, sözlərdə şəkilçilər də sıralanır; onların nisbətən sabit yeri və funksiyaları vardır. Formantların sözə artırılması, onların morfosemantik məna yaratmaları mexaniki hal deyil. Hər bir formantın özünün simvolik mənalara vardır. Həmin mənalara da artırılan morfəmlə müəyyən assosiasiyalar yaradır. Məs: «dəmir» hər hansı metalı, dəmirçi, o metalla məşğul olan şəxsi, dəmirçilik isə iki obyekt (metal, şəxs) əsasında yaranan sənəti bildirir. Deməli, şəkilçilər əsas morfemə təsir dairəsinə görə müxtəlif ola bilər (məs.: dəmirçilik+də/ dəmirçilikdən), bu onların sıralanmasından da asılıdır.

İki və ya bir neçə şəkilçinin bir-birinə yanaşaraq struktur bütövlük (qovuşma) yaratması, dilin morfoloji qaydaları çərçivəsində şəkilçi sıralanmaları ardıcılığına müvafiq olaraq baş verir (yəni yerdəyişmə olmadan). Müəyyən ardıcılıqla düzülmiş şəkilçilər cərgəsi hər vaxt qovuşma faktoru verə bilməz. Müəyyən morfostrukturda birikmənin meydana gəlməsi əsas morfemə elə də ciddi təsir etmir, əslində onların

morfosemantik cilalanmasında hər bir əsas morfemin müəyyən qədər təsiri vardır.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində kökə və ya əsas morfemə bir neçə şəkilçi artırmaq olar. Bu silsilədə birikmə hadisəsi sözün sonuncu (məs.: evimizdəki), əvvəlinci (evdəkilər) və ortada yerləşən (yazıdakılar) şəkilçiləri arasında baş verə bilər (məs.: əyri-çilik; doğru-çuluq, peşiman-çılıq; gedir-siniz; kitab-ımız). Bunun üçün sabit mövqe təyin etmək mümkün deyil.

Deməli, şəkilçilərin qovuşması onların sözün əsasına, kökünə və ya müəyyən qaydaya müvafiq olaraq artırılma mövqeyinə görə deyil, onların özləri arasında yaranan müəyyən semantik bütövlüklə bağlıdır.

Semantik bütövlük bir neçə şəkilçinin birləşib mənə bütövlüyü yaratmasıdır. O, həm sözdüzəldici, həm sözdəyişdirici, həm də funksional şəkilçilərin iştirakı ilə yarana bilər. Şəkilçilərin adi sıralanması ilə qovuşması arasındakı aşağıdakı fərqlər vardır:

1. Sıralanan şəkilçilərin hüdudu aydındır; hər biri müstəqil şəkildə mövcuddur, müvafiq şəkilçilərlə əsas morfemə nəzərən birləşir. Qovuşuq şəkilçilərin ümumi mənası olur və əsas morfemə ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv şəkildə əlavə olunur.

2. Sıralanan şəkilçilərin hər birinin öz mənə mərkəzi var. Mürəkkəb şəkilçilərdə isə tərkibin bütövlükdə bir mənası var və mürəkkəb səciyyə daşıyır (mürəkkəblik şərti anlayışdır, mürəkkəb şəkilçilərdə mənalar sintezi nəzərdə tutulur).

3. Sıralanan şəkilçilər bir-biri ilə müstəqillik əsasında əlaqələnir, mürəkkəb şəkilçilər isə bir-birindən bir mənə dairəsində asılıdır; bir-birini tamamlayır.

4. Sıralanan şəkilçilər müəyyən qədər sərbəstliyə malikdir; əsasa formant əlavəsindən asılı olaraq sıralanır, mürəkkəb şəkilçilər isə bu sərbəstliyə yalnız mövcud mürəkkəb quruluş daxilində malikdir. Onlar tərkib hissələrinə parçalanmır.

3.4. Şəkilçilərin qovuşması.

Şəkilçilərin birləşərək vahid morfemə çevrilməsi, onların inkişaf yolu spesifik cəhətlərə malikdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, birləşən şəkilçilərin strukturca deformasiyaya meyli sadə şəkilçilərə nisbətən daha canlıdır, aktivdir.

Qovuşuq şəkilçilər vahid potensiya mərkəzlərinin olması ilə xarakterizə olunur. Məs.: qəhrəman+ca+s(ı)+(n)+a (-casına); -ca-intensivlik, keyfiyyət; +i-məns.+a- yön.hal.

Belə bir məna strukturu alınır: İntensivlik +məns.+hal. başqa sözlə: əlamət+şəxs+istiqlamət. Buradan alınır: əlamətin şəxs üzərinə köçürülməsi. Məs: cəsür+casına, igid+cəsinə, mehriban+casına və s.

Bu qovuşmada üç faktor iştirak edir, onların məna sintezindən yuxarıda qeyd etdiyimiz məna mərkəzi yaranır.

Və ya: -maqda -maq; məsdər, hərəkətin davam çaları+da (yer hal (davamın yeri - davamlılıq)). Deməli, prosessuallıq alınır; -maqda şəkilçisindəki məna mərkəzi komponentlərin bir-birini tamamlamasından alınır.

3. -dakı.

-da(yer)+kı(atribut)=məkani atribut. Əşya və proseslərə hazır vahid məna kimi köçürülür. (evdəki, sizdəki, saydakı (əlamət) və s.)

Sadə şəkilçilərdən fərqli olaraq, mürəkkəb şəkilçilərdə metaforik xarakter güclü hiss olunur. Əşya və predmetlər üzərinə sintez olunmuş mənanın köçürülməsi əsas morfemlə münasibətdə güclü potensial kimi səslənir.

3.5. Sözdəyişdirici şəkilçilərin qovuşması.Sözdəyişdirici şəkilçilərə gəldikdə isə, məsələ bir qədər də canlı hiss olunur; habelə hədlərin müəyyənləşməsi nöqtəyi-nəzərindən konkretləşir. Məs: -siniz⁴ (gedirsiniz). II şəxs təkin üzərinə +iz⁴ cəmlilik şəkilçisi artırmaqla II şəxs cəm xəbərlilik şəkilçisi yaranır. Deməli, paradıqma daxilində yeni forma yaradılır. Onun məna mərkəzi də həmin forma ilə aydınlaşır.

-ımız.

Eyni strukturla yaranır, məna sintezi ikisində də eyni gedir. I şəxs cəm forması yaranır (mənsubiyyət).

Məna sintezinin yaranması həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici üçün də müəyyən hədd vardır.

a) Məna sintezi üçün şəkilçilərdə məna yaxınlığı vacibdir. Eyni zamanda yaxın mənalar bir-birinə nüfuz etməlidir. Məs.: -cığaz(quşcuğaz), -cıq(kiçiltmə-əzizləmə) – az(əzizləmə mənalı). Alınır: -cıq kiçiltmə -əzizləmə+əzizləmə=məna güclənməsi. Sintez məna da buradan yaranır (məs.: qızcığaz);

b) Bir neçə yaxın mənalar müəyyən hədd çərçivəsində məna sintezinə məruz qalmalıdır. Məs.: -ımtıl; -ım-t-ıl. Burada hədd sifətin kiçiltmə, azaltma ölçüsüdür.

c) Məna sintezi yeni məna müəyyənləşməsi əsasında yarana bilər.

-an+da=anda²

-an feli bağlama, hərəkət +da(yer); Alınır: hərəkəti (zaman) zamana görə tamamlayan feli bağlama. Bu formatda yerlik hal demək olar ki, güclü sintezə məruz qalaraq vahid məna əmələ gətirir: -dığı; feli sifət; -dıqda⁴ və b.

4. (-inə-konversiyanın təsiridir. Şəkilçinin yeni, onun təyinatı, yeni anlamda dərkidir).

Deməli, məna sintezindən kənarında heç bir şəkilçi qovuşması ola bilməz.

Sıralanma ilə şəkilçi birləşmələri qovuşmaya yaxınlaşma həddinə görə də fərqlənirlər. Belə təsəvvür etmək olar ki, şəkilçi birikməsi bir mərhələdir. Hər-hansı keçid prosesi üçün bu çox vacib məsələdir. Bir çox etimoloji tədqiqatlar zamanı ortaq mərhələnin tapılmaması və ya nəzərdən qaçırılması sistemi sındırır, faktların inkişaf yolu fərziyyələr içində əriyir. Bu mənada şəkilçi birləşmələri nəzərə alınmalıdır.

Qovuşuq şəkilçilər:

1. Vahid strukturla səciyyələnilir;
 2. Müvafiq sintez mənağa malik olur;
 3. Bəzən kateqoriyaların inkişafı və formalaşması prosesinin izlərini özlərində saxlaya bilirlər;
 4. İki bəzən də daha çox tərkibdən ibarət ola bilər;
 5. Mövcud mənanı gücləndirməyə və ya intlisivlik səviyyəsini artırmağa xidmət edir;
 6. Konversion təsirlərlə formalaşa bilər;
 7. Konversion təsirlərlə onlar morfoloji təyinatını dəyişə bilər (məs:-acaq;-maq:);
 8. Funksional diferensiallaşmaya məruz qala bilər: -dıq(feli sifət, feli bağlama, -zaman);
 9. Dilin inkişafı prosesində müxtəlif fonetik dəyişikliklərə məruz qalar. Onlarda struktur sadələşmə dilin ümumi inkişaf qanunlarına uyğun olaraq çox hiss olunur;
 10. Onlar dilin yeni qrammatik vahidləri hesab olunur;
 11. Yeni qrammatik vahidlərin formalaşma yollarını əks etdirir;
- Qovuşmuş şəkilçilər birikmə səviyyəsində görə iki cür olur:
1. *Sabit qovuşma*;
 2. *Zəif qovuşma*;

1. Sabit qovuşmalar tərkib hissələrinə parçalanmır. Onları yalnız diaxron tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmək olur.⁴⁸ Məs: -as¹²; -ıç⁴; -(-yacaq²; -anda² və s. Onların mənaca sintez olunma tarixi çox əvvəllərə gedib çıxır. Bəzən isə onların tərkibi tam müəyyənləşə bilmir, müxtəlif mübahisələrə səbəb olur (məs:-daş: da+aş).

2. Zəif qovuşmalar (birikmələr). Müasir dil baxımından tərkib hissələri məlumdur. Şərti olaraq onları parçalamaq mümkündür. Sinxron planda onların tərkib hissələri təhlil oluna bilər. Məs.: -dakı; (-da+kı). -inə (i+(n)ə) -casına(-ca+(s)ı)+(n)a) və s.

Sonrakı yarımbaşlıqlarda müxtəlif təyinatlı şəkilşilərin qovuşması məsələləri şərh olunmuşdur (3.6. Sözdüzəldici şəkilçilərin qovuşması; 3.8. Funksional şəkilçilərin qovuşması; 3.9. Sinonim şəkilçilərin qovuşması; 3.10. Qovuşmanın bəzi fonetik xüsusiyyətləri).

Dissertasiyanın IV fəslı “**Daxili leksikon və qrammatikləşmiş vahidlər**” adlanır və burada problemin psixolinqvistik təhlili verilmişdir. Problemlə bağlı təhlil aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır:

4.1. Nitq fəaliyyətinin təchizi və daxili leksikon problemi.

İnsan beynində söz və onun mənasının yazılması kommunikasiyanın meydana gəlməsinin əsas şərtidir. Həmin şərt iki məsələ ilə bağlıdır:

1. Sözlər və obektlər içərisindən sözügedəni seçmək;

2. Onu səsli şəkildə identifikasiya etmək.

Daxili leksikon dinamik xarakterlidir; orada statik heç nə yoxdur. Verbal şəbəkənin aktivliyi daxili leksikonun bir sahəsini aktivləşdirir; digərini dayandırır, fəaliyyət meydanından çıxarır.

C. Osqud qeyd edirdi ki, nitqin törəməsi və dərkı daxili leksikonda hansısa operativ mexanizm kimi təsəvvür oluna bilər. Elə isə onda daxili

⁴⁸ Sabit birləşmələr -a+tur; a+çağ; +yat. Strukturu sonradan qovuşmaya məruz qalaraq yeni formantlar meydana gəlir. .səri, s. 18.-----

leksikon hasısa kodlaşma və dekodlaşmaya xidmət edən mexanizmə malikdir. Sözlər ənənəvi olaraq iki yerə bölünür; nominasiya aktı kimi mövcud olan tam mənalı sözlər və müxtəlif münasibətlər ifadə edən köməkçi sözlər. İndiyə qədər daxili leksikonla bağlı tədqiqatlar əsas nominative vahidlər üzrə aparılmış, köməkçi sözlərə isə , demək olar ki, çox az yer verilib.

Əgər leksikon mürəkkəb verbal şəbəkədirsə, həm də məntiqi-grammatik klassifikasiyanı təmin edən formadırsa, bu şəbəkədən istifadə edilmə hansısa şəbəkənin qıcıqlanmasıdır. Bu prosesdə diffuz qıcıqlar ayrılır və istiqamətlənir. Beləliklə, bu modeldə əsas yeri nitqin yaranmasında qıcıqlanma tutur və söz seçimi onun ardınca baş verir.

4.3 *Daxili leksikon və köməkçi sözlərə keçid səciyyəsi.*

Daxili leksikon nitq müstəvisində nominativ və qrammatik vahidlərin təması kimi təzahür etdiyindən deməliyə ki, qrammatik vahidlər bəşəri inkişafın hansı mərhələsindəsə nominativ vahidlərdən törəmiş, sonradan isə törəmə mənbələri istiqamət və yaranma üsuluna görə zənginləşməyə başlamışdır.

Daxili leksikonda mövcud olan obrazlararası əlaqələr keyfiyyətinə və quruluşuna görə müxtəlif ola bilər. Bu müxtəliflik içərisində bizi maraqlandıran məna ümumiləşməsi ilə nəticələnən bəzi bağların itirilməsidir. Bəzi məna bağlarının itirilməsinə səbəb nədir? Dilçilik ədəbiyyatlarında bu xüsusda, yəni bəzi leksemlərdəki mənalarda əlaqələrin qırılmasından ümumi halda bəhs edildiyindən məsələnin mahiyyəti tam açılmamışdır. Məsələ daxili leksikondakı əlaqələrin hansı dayağa söykənməsindən asılıdır. Daxili leksikonda məna ilə həmin məkandakı mərkəzlə birbaşa bağlı olan hər-hansı məna əlaqəsi möhkəm və davamlıdır. Lakin elə hallar olur ki, həmin əlaqələr mərkəzlə bağlı olan digər mənbədən qidalanır, yaxud onların hər ikisini bir mərkəzin məzmunu birləşdirirsə də, mərkəzlə bilavasitə əlaqələnən üçün söykənəcək başqadır. Fikrimizi izah etmək üçün belə bir fakta müraciət edək. Məs: yol sözü:

«Yol» sözü «əqidə» məzmunlu hansısa «x» sözü üçün mərkəzdir. Yolunda [sənin yolunda] sözü həmin «x» sözü ilə əlaqələnib ümumi mərkəzlə birləşir. Ancaq «yolunda» hələ «yol» [konkret predmet] demək deyil, onun semantik bazası qeyd etdiyimiz kimi, «x»-dir. «Yol» sözünün bəzi bağlarının qırılması «yolunda» köməkçi sözü üçün x-la bağlanması irəli gəlir. Əgər bu prosesdə mənalara görə yeni semantik mərkəz, yaxud yeni obraz formalaşarsa, daxili leksikonun yeni vahidi

meydana gəlir, qeyd etdiyimiz sistemdə öz yerini müəyyənləşdirir və dildə öz ifadəsini tapır.

Əsas nitq hissəsindən uzaqlaşib kömkəçi nitq hissələrinə doğru inkişaf edən sözlər daxili leksikonda ilk vaxtlar obrazlar təmasını xatırlatmış, sonra obrazlardan biri digərinin semantik rənginə çevirilmişdir: bu obrazların dominantlığı mübarizəsi deyil, əsas obrazla ona əlavə olunan mənalar nisbətidir. Həmin nisbət mürəkkəb sözlərdə tənəsübü xatırlatdığından hər iki obraz öz rəngində, lakin bir mənə yuvasında mövcud olur: bir obraza çevirilir: (həmin proses müəyyən qədər sintezi xatırladır).

Burada ortaq həddin müəyyənləşdirilməsi ümumi proses baxımından, – sistemin bərpası cəhətdən təmin olunsa da, onun ilkin əlamətlərini müəyyənləşdirmək çətinidir.

Dar kontekstdə ortaq mərhələ həmin vahidin morfosemantik varlığını şərtləndirən əlaqə – daimi bağlılıqla səciyyəvidir. Həmin əlaqə geniş kontekstdə aralıq mərhələsində də davam olunur, inkişaf edir, yeni əlamətlərlə zənginləşir, nəhayət, yeni mühitdə, xüsusi keyfiyyətli mənə ilə çıxış edir. Deməli, əlaqə nominativ mənə əsasında təşəkkül tapan formantın morfosemantikasıdır. Dil faktorunun diaxron tədqiqi zamanı ortaq mərhələnin müəyyənləşdirilməsi çox əhəmiyyət daşımasına baxmayaraq, buna həmişə müvəffəq olmaq olmur. Bunun da çox səbəbləri var. Əvvəla, elə dil vahidləri var ki, onlar inkişafın bu mərhələsini çoxdan keçib, həmin izlər demək olar ki, silinib. Bu səbəbdən həmin vahidlər üzrə ümumi inkişaf xəttini təsəvvür etmək mümkün olsa da, onun bəzi detallarını müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Dildə həmin keçidin ümumi nəticələri yaşayırsa, aktivdirsə, deməli, həmin inkişaf strukturunu fəaliyyətdədir, dilin qrammatik sistemində onların öz payı var.

4.4 Daxili leksikon aktivləri.

Yuxarıda izah etdik ki, daxili leksikonda bir sıra anlayışlar-münasibətlər obrazlarla deyil, aktivlərlə verilir. Aktivlər xarici nitqdəki kömkəçi nitq hissələrini və şəkilçiləri əhatə edir. Məsələnin mahiyyətini anlamaq üçün onların hər birini nəzərdən keçirməyi lazım bilirik. Qoşmalar məsafə, zaman, bənzətmə, birgəlik, səbəb və s. münasibətləri bildirməklə qoşulduğu sözlə həm semantik, həm də struktur bütövlüyü yaradır. Yaddaşda isə dayaq obrazı ilə birgə mühafizə olunur, bütöv sinif yaradır, siniflər də qavrama prosesində etalona çevrilir. Məs: üçün qoşması səbəb anlayışının mücərrəd göstəricisidir. Onu sözlər sinfinə aid

etməklə subyekt və obyektədən asılı olaraq səbəb mühitini alır. Həmin mühit fikrin ifadəsi, nitqin törəməsi baxımından obrazlardan geri qalmır: obrazlar sinfində dayaq taparaq mikromühit yaradır. Həmin mühit yaddaşda dayaq obrazlarına görə ümumi mikromühit təsiri bağışlayır. Elə olan halda, mühitin təbiəti yenə də daxili leksikon aktivləri ilə şərtlənir.

Daxili leksikonda səbəb anlayışı insan şüurunun beyin modelinə müvafiq olaraq təzahür edir. Tarixən səbəb anlayışının yaranması insanların ətraf aləmdə baş verən hadisələrin daxilinə nüfuz etmək cəhdindən irəli gəlmişdir və bəşəri inkişafın mühüm tarixi dövrünü əhatə etməklə tarixi-sosial mahiyyət daşıyır. Deməli, daxili leksikonda səbəbin modeli birdir, lakin onun xarici nitqdə təzahür formaları müxtəlifdir. Səbəbin daxili leksikonda müxtəlif obrazlarla təması ilə izah etdiyimiz kimi, səbəb mühitini yaradır. Mühitin mahiyyəti də qeyd etdiyimiz dayaq vahidlərinə nəzərən reallaşır.

Köməkçi sözlərdən bəzilərinin şəkilçilərə keçməsi daxili leksikonda onlara məxsus mənaları-məna mühitinin dayaq obrazlarından tam asılı hala salır, onlar daxili leksikon qaydasına görə, məna prinsipi əsasında aid olduğu obrazla birgə bir məna yuvasına daxil olur. Buna görə də xarici nitqdə şəkilçilər fərqli qanunlarla yaşayırlar. Daxili leksikonda həmin vahidlərin mövcudluğu məsələsi psixolinqvistikada mübahisəli olduğundan, tam həllini tapmadığından yaddaşdan sözlərin hazır şəkildə götürülməsi və ya yaradılması, şəkilçi morfemlərin daxili leksikonun operativ vahidi və ya asılı olması qəti müəyyənləşməmişdir.

Deməli, daxili leksikonda operativ vahid kimi şəkilçilərdən bəhs etmək mənasızdır, burada söhbət xarici nitqdə şəkilçilərlə köklərin birləşməsi əsasında meydana çıxan məna obrazlarından gedir. Məsələnin belə qoyuluşu həmin morfemlərin şüur faktoru olmasını inkar etmir. Məsələ həmin vahidlərin nitq mexanizminin müxtəlif pillələrində struktur və məna nisbətini ifadəsi ilə bağlıdır.

4.5 *Daxili leksikon və şəkilçilərin diferensiasiyası.*

Biz əvvəldə qeyd etdik ki, şəkilçilər daxili leksikon vahidləri deyil, lakin daxili leksikon vahidlərinin tərkib hissələrindən biridir.

Xarici nitqdə şəkilçilər üzrə diferensiasiyə daha çox funksional xarakter daşımaqla sinkretik ad – fel; və yaxud dil vahidinin diferensiasiyası və konversiyası yolu ilə baş verir..

İkinci fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, sinkretizm məsələsi (ad – fel; fel – ad) dilçilikdə tam şərhini tapa bilməmişdir. Bu bərdəki mübahisələrdən biri ad – fel və ya feli ad sinkretizmi məsələsidir. Bəzi dillərdə tarixən

mövcud olmuş bu əlamət izlərini bu günə qədər qoruyub saxlaya bilməmişdir. Deməli, sinkretik şüur strukturu azca da olsa, mühafizə olunub. Sinkretik vahid üçün ad və ya fel bazası barədə mülahizələrə bunu əlavə etməyi lazım bilirik.

Sinkretik obrazların müstəqiləşməsi, daxili leksikonun ayrı-ayrı vahidlərinə çevrilməsi xarici nitqdə sinkretik vahidin ad və fel (və ya fel və ad) istiqamətində qütbləşməsi ilə nəticələnir.

Sinkretik vahidin diferensiaslaşması, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ad və fel modellərini törətdi. Bu prosesin böyük bir tarixi dövrü əhatə etməsi əsasında həmin proseslə yanaşı, müstəqil modellərdən qeyri - sinkretik adlar və fellər meydana gəlmiş və bu vaxt sinkretik vahidlərin şəkilçilərindən istifadə edilmişdir. Nəticədə, həm sinkretizmin dağılması, digər tərəfdən yeni modelin fəallaşması, habelə adlarla fellərin sərhəddinin tam şəffaflaşması prosesi getmişdir. Bu prosesin nəticəsində daxili leksikonda adların və fellərin obrazları müstəqil olaraq möhkəmlənmiş, yeni məna məkanına çevrilmişlər.

Şəkilçilər kök morfemlərinə görə fəaliyyət göstərir. Buna görə də onlarda baş verən differensiaslaşma kök morfemin morfoloji təyinatının dəyişməsi ilə bağlıdır. Bəzi feli bağlamaların zərfləşməsi və onların şəkilçilərinin yeni anlamda təzahürü (məs.: qaçaraq; qaçaraq) həmin kök morfemlərin məna tərəfi ilə şərtlənir. – araq² şəkilçisi Müasir Azərbaycan dilində hərəkəti tərzinə görə tamamlayan feli bağlama formantıdır. Lakin həmin bazada yaranan –araq şəkilçisi tərzi-hərəkət zərfi yaradır. Onlar arasında əsas fərq funksional fərqi qədr. Bəzi feli bağlamaların zərflərə keçidi onlarda (qaçaraq, qaçaraq) yeni anlama uyğun intonasiya cildi də yaratmışdır. Məhz intonasiya onun tərzi-hərəkət anlamını qabartmış, nəticədə də feli bağlama anlamı zəifləmişdir.

Daxili leksikon baxımından şəkilçi qovuşması xarici nitq faktorudur. Çünki şəkilçi qovuşmalarının struktur məsələsi daxili leksikonda birbaşa öz əksini tapa bilmir. Söhbət verbal nitqdə kök morfemin mənasına nisbətdə budaq morfemdə gedən struktur sabitləşməsindən gədir.

Elmi tədqiqatdan alınan nəticələr dissertasiyanın **nəticə** hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı (Şəkilçilər). Monoqrafiya. Bakı; Bakı Universiteti, 2003, 220 s.

2. Bir çox leksik vahidlərdə semantik deferensiallaşma zamanı üslubi mühitin rolu // Üslubiyyat məsələləri (Məq. Məc. Bakı, ADU, 1990, s. 72-74

3. Bəzi qrammatik vahidlərdə differensiallaşma // Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair tədqiqlər, Bakı; ADU, 1990, s.43-47

4. Bir çox leksik vahidlərdə semantik boşalmalar // Azərbaycan dilinin leksikası məsələləri, Bakı, 1993, s.85-88

5. İdi, imiş bağlamalarının tam qrammatikləşməsi // Azərbaycan dili tarixi məsələləri, Məq. Məc. Bakı: ADU, 1995, s.83-87

6. Daxili leksikon və şəkilçilərin diferensiallaşması // Psixolinqvistik (dərs vəsaiti), Bakı, 2004, s.135-147

7. Daxili leksikon və şəkilçilərin inteqrasiyası məsələsi // Psixolinqvistik (dərs vəsaiti), Bakı, 2004, s. 147-152

8. К вопросу изучения слияния аффиксов // Научных публикации аспирантов и докторантов, журнал. Курск, 2009 №11 ноябрь, Россия, s.64-67

9. Дифференциация синкретичных морфем в тюркских языках // Молодой ученый, Россия Чита 2009, № 5

10. Əvəzlilərin desemantizasiyası // Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, BDU, 2009, № 5, s.70-72

11. Şəkilçilərin differensiallaşması // Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, BDU, 2010, № 2

12. Qoşmalar istiqamətində qrammatikləşmə // Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2010, № 4, s.28-33

13. Köməkçi nitq hissələrindən şəkilçilərə keçid // Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2010, № 5, s. 13-16

14. О закономерностях образования аффиксов (на материале тюркских языков) // Вопросы тюркологии, Махачкала, 2010, № 6, s. 34-38

15. Modal sözlər istiqamətində qrammatikləşmə // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, Mütərcim, 2010, № 3, s. 31-34

16. Şəkilçilərin diferensiallaşmasının bəzi xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı, BDU, 2011, № 2

17. Tam desemantikləşmə prosesinin bəzi fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” Beynəlxalq konfrans, Bakı-Gəncə, 2011, s. 471-473

18 Конверсионная дифференциация аффиксов тюркских языков // Вестник Дагестанского государственного университета, 2011, вып. 3, s. 86-91

19 Azərbaycan dilində şəkilçilərin sıralanması və qovuşması // Dil və Ədəbiyyat, Bakı, 2011, № 3, s. 39-46

20 Azərbaycan dilində şəkilçilərin qovuşması məsələsinə dair // Elmi xəbərlər, ADU, 2011, № 4, s. 55-63

21 Azərbaycan dilində şəkilçilərin qovuşmasının bəzi məsələləri // Elmi xəbərlər, APU, 2011, № 5

22. Türk dillərində sinkretik şəkilçilərin diferensiallaşması // Elmi Xəbərlər, ADU, Bakı, 2012, s.42-51.

23. Вопрос о грамматизации в видовых сочетаниях в тюркских языках // Наука и бизнес: Пути развития, М, 2012 , с. 48-54

24. Türk dillərində sinkretik şəkilçilərin diferensiallaşması // BSU – Elmi əsərləri, № 1, 2012, s. 15- 20

25. Daxili ləksikon və köməkçi sözlərə keçid (Psixolinqvistik şərh) // ADPU-Xəbərlər Təbiət elmləri bölməsi №32, Bakı, 2013, s. 212-215

26. Türk dillərində şəkilçi qovuşmaları məsələsi // AMEA-Filologiya məsələləri, № 8, Elm və təhsil, Bakı, 2013, s.172-177

27. Daxili ləksikon aktivləri // BSU, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, № 3, Bakı, 2013, s. 28-34

28. Türk dillərində ilkin şəkilçilərin törəməsi // AMEA-Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfrans materialları, Bakı, 2013, s. 241-243

29. Türk dillərində morfoloji mühitin şəkilçilərə təsiri // ADU, Dil və Ədəbiyyat, № 4, 2013, Bakı, s.15-19

30. Функциональная дифференциация и интеграция суффиксов в тюркских языках // Полтавский Национальный Педагогический Университет им. В.Г.Короленко, Филологические науки, вып 16, Полтава 2014, с. 101-108.

31. Formation of Agglutinative Language Structure in the Turkic Languages (AENSI Journals Advances in Environmental Biology ISSN-1995-0756 EISSN-1998-1066 Journal home page: <http://www.aensiweb.com/AEB/>, p. 206-211

Ш.Г.Гусейнов

**РАЗВИТИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (СУФФИКСОВ)
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Резюме

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования, определяются цель, задачи методы исследования, раскрываются научная новизка, теоретическая и практическая значимость работы, представляются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации «Образование первичных суффиксов в азербайджанском языке» состоит из трех параграфов. Здесь на основе богатых фактов анализируются теоретические вопросы образования первичных суффиксов, закономерности перехода слов в суффиксы. Подробно и глубоко освещается преимущественная роль

абстракции и обобщения значений лексических единиц в образовании вспомогательных слов.

Во второй главе «Дифференциация суффиксов» обсуждаются теоретические вопросы о суффиксах, формирующихся в результате функциональной и конверсионной дифференциации. Анализируются самостоятельные суффиксы, формирующиеся на основе функционального отличия, которые появились в результате дифференциации синкретического корня на имя и глагол. Особое внимание обращается на процесс лексикализации пространственных падежных окончаний с помощью конверсии.

В третьей главе «Интеграция суффиксов» дается обзор истории исследования данной проблемы в тюркологии и принципиальных вопросов сращения суффиксов. При анализе особо выделено синтез значений в сращенных суффиксах как о принципиальном моменте.

В четвертой главе «Внутренний лексикон и характер перехода к суффиксам» исследуются внутренний лексикон, слова как основная единица внутреннего лексикона, переход к вспомогательным словам, активы внутреннего лексикона и дифференциация, а так же интеграция суффиксов.

В заключении представляются основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания диссертации.

THE DEVELOPMENT OF GRAMMATICAL UNITS (SUFFIXES) IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

The thesis consists of introduction, four chapters, conclusion and the list of the used literature.

The introduction of the thesis validates the relevance of the research topic, defines goals, objectives, research methods, reveals the theoretical importance of work, represents the basic provisions for the thesis defense.

The first Chapter of the thesis "Formation of primary suffixes in the Azerbaijani language" consists of three paragraphs. Here theoretical questions of formation of primary suffixes, regularities of transition of words to suffixes are analyzed on the basis of the rich facts. The primary role of abstraction and generalization of values of lexical units in formation of auxiliary words is shown deeply and in details.

In the second chapter "Differentiation of suffixes" theoretical questions about the suffixes which are formed as a result of functional and conversion differentiation are discussed. There is also analyzed the independent suffixes which are formed on the basis of functional difference which appeared as a result of differentiation of a syncretic root addressed to a noun and a verb. Special attention is paid to the process of lexicalization of spatial declension endings by means of conversion.

In the Chapter three "Integration of suffixes" is given the review of the historical research of this problem in a Turkology and fundamental issues of fusion of the suffixes. In the analysis the synthesis of meanings in the spliced suffixes is especially investigated as a fundamental moment.

The fourth Chapter, "Internal lexicon and the nature of the transition to the suffixes" explores the internal lexicon, the word as the basic unit of an internal lexicon, the transition to the auxiliary words, assets of an internal lexicon and differentiation, and also integration of suffixes.

The main conclusions and generalizations following from contents of the thesis are presented in the conclusion.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ШАБАН ГУЛАМ оглу ГУСЕЙНОВ

**РАЗВИТИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (СУФФИКСОВ)
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии**

БАКУ – 2015